

Azərbaycan Respublikasının  
Mədəniyyət Nazirliyi

**"ŞUŞA – AZƏRBAYCANIN MƏDƏNİYYƏT  
VƏ TARİX İNCİSİDİR"**

(Elmi konfransın materialları)

5 may 2003-cü il



73(2A)  
§ 94

Azərbaycan Respublikasının  
Mədəniyyət Nazirliyi

"Şuşa – Azərbaycanın  
Mədəniyyət  
və tarix incisidir"  
(Elmi konfransın materialları)

5 may 2003-cü il

№ 229501

M. F. Axundov adına  
Azərbaycan Dövlət  
KİTAPXANASI

Bakı – 2004

63.3  
Ş 93

Redaktor: Tehran VƏLİYEV

Ş  $\frac{93}{093-15}$  2004

© Mədəniyyət Nazirliyi, 2004  
© „Nağıl Evi“, 2004

## GİRİŞ SÖZÜ

**POLAD BÜLBÜLOĞLU,**  
*Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət naziri,*  
*xalq artisti, professor*

Hörmətli xanımlar, cənablar!  
Əziz dostlar, qonaqlar!  
Əziz qarabağlılar, öziz şuşahlar!



Bildiyiniz kimi, Mədəniyyət Nazirliyi üçüncü dəfədir ki, Şuşa şəhərinə həsr olunmuş belə bir elmi konfrans keçirir və çox şadam

ki, bu gün Azərbaycanın bir çox tanınmış ziyahları milli mədəniyyət tariximizə qoruq-



şəhər kimi daxil olan Şuşaya həsr olunmuş konfransda iştirak edirlər. Harada olmağımızdan asılı olmayaraq, təbii ki, hamımızın ürəyi, fikirləri Şuşadadır və hamımız o günü göz-ləyirik ki, tezliklə biz doğma şəhərimizə, milli vüqarımız olan o gözəl diyarımıza qayıda bilək. Bilirsiniz ki, mən "Xarı Bülbül" festivalının ancaq biz Şuşaya qayıdandan sonra keçiriləcəyinə söz vermişəm və bu gün bir daha təsdiq etmək istəyirəm ki, Şuşa işğaldan azad edilən kimi, Cıdır düzündə "Xarı Bülbül" festivalını keçirməyə söz verirəm. İndi isə icazə verin, konfransı açıq elan edim və məruzəmə başlayım.

Artıq on bir ildir ki, biz Şuşasız yaşayırıq. Düz on bir ildir ki, Qarabağın və bütün Azərbaycanın qüdrət rəmzi olan Şuşa düşmən tapdağı altındadır. Biz bu gün Şuşa həsrətimizi Üzeyir bəyin, Bülbülün və Natəvanın Şuşadan gətirdiyimiz güllələnmiş heykəlləri ilə ovundurmaq istəyirik. Lakin biz Şuşasız yaşamağa öyrəşə bilmərik və öyrəşməməliyik. Biz gənc nəslin qəlbində Şuşa məhəbbəti yaratmalı, bu məhəbbəti əbədi məşəl kimi alovlandırmalıyıq. Bunun üçün bütün vasitələrdən istifadə olunmalıdır. Nəyin bahasına olursa-olsun, bu doğma şəhərimizi – hər bir azərbaycanlı üçün son dərəcə əziz olan şəhərimizi qaytarmalıyıq.

Şuşa Azərbaycanın ən qədim tarixini özündə yaşadır. Şuşa eyni zamanda milli mədəniyyət mərkəzimiz, poeziyamızın və musiqimizin beşiyidir.

Bu da bir həqiqətdir ki, Şuşa dünya musiqi mədəniyyəti xəzinəsinə əvəzolunmaz şəxsiyyətlər bəxş etmişdir. Bu torpağın yetirdiyi neçə-neçə şair və alim, bəstəkar və müğənni Azərbaycan elmi və mədəniyyəti tarixində silinməz izlər qoymuşdur.

Şuşa ərazisində tariximizin dərin qatlarını əks etdirən 200-dən artıq tarix və mədəniyyət abidəsi qeydə alınmışdır.

Şuşa həm də füsunkar təbiətə malik bir yerdir. Bu şəhər

tarixin müxtəlif dövrlərində dəfələrlə hücumlara məruz qalıb, vuruşub, lakin təslim olmayıb, əksinə düşməne layiqli cavab verib.

Bunlardan yalnız birini xatırlamaq kifayətdir: 1795-ci ildə şah Qacarın 85 minlik qoşunu Şuşanı mühasirəyə almış, lakin şəhərin müdafiəçilərinin əzmini qıra bilməmişdir. 33 günlük mühasirədən sonra şəhəri müdafiə edən 15 minlik qoşunun qarşısında geri çəkilməli olmuşdur. 1797-ci ildə ikinci dəfə Şuşaya hücum edən Qacar şəhərə girməyə müvəffəq olmuş, lakin onun başı Şuşa qalasında kəsilmişdir.

Biz tariximizin şanlı səhifələrini bir an da olsun unutmalıyıq. Bunlar hamının, xüsusən gənc nəslin yaddaşında əbədiləşməlidir, ibrət dərsi, nümunə olmalıdır.

Bu baxımdan bu gündü konfransımız böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Əziz dostlar!

Bildiyimiz kimi, bu sayca üçüncü konfransımızdır. İlk tədbirimiz 2000-ci ilin dekabrında keçirilib və həmin konfrans Şuşa qalasının 250 illiyinə həsr olunmuşdu. Konfransda respublikamızın tanınmış alimləri – akademik Rasim Əfəndiyev, Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvləri – Fəridə Məmmədova, Cəfər Qiyasi, mərhum Yaşar Qarayev və başqaları Qarabağın, o cümlədən onun incisi olan Şuşanın qədim tarixi, ədəbi mühiti, incəsənəti, memarlığı və musiqisi barədə maraqlı məruzələr etmişdilər.

İkinci konfransımız ötən ilin may ayında keçirildi. Həmin konfransda Şuşa rayon İcra Hakimiyyətinin başçısı Nizami Bəhmənov, akademik Teymur Bünyadov, professor, millət vəkili Gülçöhrə Məmmədova, professor Tofiq Vəliyev və başqaları Şuşanın mədəniyyəti və tarixi barədə danışdılar.

Biz hər iki konfransın materiallarını ayrı-ayrılıqda kitab şəklində nəşr etmişik. Həmin kitabları müxtəlif kitabxanala-

ra, ayrı-ayrı ölkələrin səfirliklərinə və lazım olan digər yerlərə göndərmişik. Son konfransın materiallarından ibarət kitabçadan bura da götürmüşük və bu gün sizlərə paylanacaqdır.

Bu kitablar tarixi bir sənəddir. Vaxt gələcək bütün bunlar bizim hamımıza görə olacaq və bizə köməyi dəyəkdir.

Biz bugünkü konfransın materiallarını da ayrıca kitab şəklində nəşr edib yayacağıq.

Bu gün Şuşa düşmən tapdağı altındadır. Həyasız qonşularımız Şuşanın mədəniyyət ocaqlarını da dağıtmış, mədəniyyət sərvətlərimizi daşıyıb Ermənistanı aparmışlar. Həmin torpaqlarda qalmış tarix və mədəniyyət abidələrimiz də dağıdılıb, yaxud "erməniləşdirilib".

Biz bu barədə daha ucadan danışmalıyıq. Həqiqəti dünya ictimaiyyətinə çatdırmalıyıq. Yeri gəlmişkən qeyd edim ki, mən ermənilərin bu vəhşilikləri, onların mədəni sərvətlərimizə vurduğu yaralar barədə bir neçə dəfə YUNESKO-nun tribunasından danışmışam, Azərbaycan xalqının səsini dünya ictimaiyyətinə çatdırmağa çalışmışam.

Əlbəttə, bütün bunlar son dərəcə vacibdir. Lakin bizim əsas işimiz, müqəddəs vəzifəmiz zəbt olunmuş bütün torpaqlarımızı, o cümlədən Şuşamızı qaytarmaqdan ibarətdir. Biz bunu etməliyik, özü də indi etməliyik. Əks halda gələcək nəsillər bizi bağışlamazlar.

Siz bilirsiniz ki, neçə illərdir Qarabağ və onun tacı olan Şuşa ətrafında beynəlxalq səviyyədə danışıqlar aparılır. Bütün bu danışıqların hələlək real nəticəsi olmasa da, bizi dəstəkləyən ölkələrin sayı artır. İndi bu məsələyə münasibətdə dünyə ölkələri daha obyektiv mövqə tutur, Ermənistanı təcavüzkar bir ölkə kimi tanımağa başlayırlar.

Möhtərəm prezidentimiz Heydər Əliyev bu istiqamətdə gərgin iş aparır. Bir sıra nüfuzlu beynəlxalq təşkilatların, öl-

kələrin bizi dəstəkləməsi də məhz ölkə başçısının bu yöndə apardığı səmərəli işin nəticəsidir.

Bütün bunlar bir daha inamla deməyə haqq verir ki, Şuşa da, düşmən tapdağında olan digər torpaqlarımız da qaytarılacaq, bütün Qarabağlılar kimi Şuşalılar da öz yurd-yuvalarına qayıdacaqlar. Mən buna qəlbən inanıram. Azərbaycan xalqı heç vaxt Şuşanın itirilməsi ilə razılaşa bilməz.

"Şuşa – Azərbaycanın tarix və mədəniyyət incisidir" mövzusunda elmi-praktik konfransı açıq elan edirəm.

Diqqətinizə görə çox sağ olun!

## QARABAĞ TORPAĞINA ERMƏNİ İDDİASINI BİZ ÖZÜMÜZ GÜNDƏMDƏN ÇIXARMALIYIQ

NİZAMİ BƏHMƏNOV,  
*Şuşa rayon İcra Hakimiyyətinin başcısı*

Çıxışma başlamamışdan əvvəl, hörmətli Polad müəllim, icazə verin, başda Siz olmaqla, bu gün konfransı təşkil edən bütün yoldaşlara Şuşa əhalisi adından öz minnətdarlığımı bildirim. Artıq 3-cü dəfədir ki, keçirilən bu konfrans Şuşa şəhərinin, Şuşa rayonunun işğal gününə təsadüf edir. Hər dəfə biz burada görkəmli alimlərimizin – həm əslən bizim rayondan, bizim şəhərdən olanların, həm də olmayanların – Şuşa, onun tarixi, təbiəti və s. haqda gözəl, məzmunlu çıxışlarına qulaq asmışıq.

Bu gün də, yəqin ki, biz alimlərimizin maraqlı çıxışlarını dinləyəcəyik. Ona görə də mən Şuşanın tarixi və başqa məsələlər haqqında danışib, vaxtınızı çox almaq istəmirəm. Şuşa əhalisinin bu gündü durumu, onun sosial vəziyyəti haqqında bəzi məlumatları konfrans iştirakçılarının nəzərinə çatdırmaq istəyirəm. Yeri gəlmişkən, onu da deyim ki, mərhum atanız Bulbulun təşəbbüsü ilə 1932-ci ildə Şuşada musiqi məktəbi yaradılıb. Bu yaxınlarda biz arxiv sənədlərini bir daha nəzərdən keçirmişik və gələcəkdə sizinlə məsləhətləşib həmin məktəbin hansı bir formada yubileyini keçirmək istəyirik. Şuşanın ən görkəmli musiqiçiləri həmin

musiqi məktəbini bitiriblər, ardınca Bakıda, Azərbaycanın başqa yerlərində musiqi savadlarını artırılar. Bu gün Şuşa əhalisi Azərbaycanın 56 rayonunun 700-ə yaxın yaşayış məntəqəsində məskunlaşıb. Ümumi əhalinin sayı 26 min nəfərdir. Bu əhalinin 14 min nəfərə yaxını Bakı şəhərində, Bakı ətrafında, Sumqayıtda məskunlaşıb, 12 min nəfəri isə respublikanın, dediyim kimi, 56 rayonunun 700 yaşayış məntəqəsində məskunlaşıb. Demək olar ki, Şuşanın bu gün 26 məktəbi öz fəaliyyətini davam etdirir, musiqi məktəbi, musiqi texnikumu, mədəni-maarif texnikumu və büdcədən maliyyələşən başqa təşkilatlarımız, maliyyə şöbəmiz, səhiyyə, başqa şöbələr, icra aparatı və s. də o cümlədən. Şuşalılar vətən uygunda döyüşlərdə həmişə iştirak etmişlər. Bu gün də Tərtər rayonunda məskunlaşmış böyük bir batalyonumuz var. Prokurorluq orqanlarımız, hərbi komissarlığımız da öz fəaliyyətini davam etdirir. Ancaq sənaye ilə, tikinti ilə istehsalatla məşğul olan bütün müəssisələrimiz fəaliyyətini dayandırmışdır. Çünki onların fəaliyyətini davam etdirməyə heç bir şəraitimiz, mümkünlükümüz yoxdur. Biz büdcədən maliyyələşən bütün müəssisələrdə çalışanların əmək haqqlarının dövlətin vaxth-vaxtında gördüyü tədbirlər sayəsində əhaliyə çatdırılır. Bundan əlavə, hamıya məlumdur ki, prezidentin fərmanı ilə hər ay dövlət tərəfindən Şuşa əhalisinə 600 milyon manata yaxın yemək xərcləri verilir və bu vəsait də demək olar ki, hər bir şuşalıya yerli banklar vasitəsilə çatdırılır. Yəni əhalinin sosial durumu ilə bağlı çətinliklər, əlbəttə ki, torpaqlarımızın işğalı ilə bağlıdır və bu çətinliklər bütövlükdə o halda aradan götürülə bilər ki, bizim hamımızın söyləri nəticəsində bütün torpaqlarımız azad edilsin.

Şuşanın işğaldan on bir il keçib və yenə də Sizə müraciət edərək deyirəm ki, biz bir müddət də səbirli olub danışıqların sonunu gözləməliyik. Danışıqlarda iştirak edən Azər-

baycan icmasının rəhbəri kimi məndə olan məlumatların bir qismini bu gün açıqlamaq mümkün deyil. Amma məlumdur ki, müəyyən beynəlxalq təşkilatlar, bizimlə yaxşı münasibətdə olan dövlətlər artıq bu məsələnin getdikcə uzanmasının qonşu dövlətlərə, ümumiyyətlə, bəşəriyyətdə ziyan vurduğunu yaxşı başa düşürlər və ermənilərin bu gün apardığı siyasət, demək olar ki, yavaş-yavaş onların uğursuzluğuna gətirib çıxarır. Çox güman ki, bu məsələnin bir hissəsinin, yaxud da, ola bilər ki, bütövlükdə sülh yolu ilə həllinə nail olmaq mümkün olsun. Mən bir daha bütün şuşalıları bir olmağa, Şuşanı unutmamağa, çağırıram.

Burada Şuşaya həsr olunmuş rəsm, foto əsərləri asılıbdi, bu çox yaxşıdır, amma Şuşa heç də bu demək deyildir. Şuşa daha möhtəşəm bir şeydir, o, zəngin sənət ocağı, musiqi beşiği, tarixi şəxsiyyətlər yurduudur.

Polad müəllim, mənəm Sizdən bir şuşalı kimi, Siz özünüz də Şuşalı olduğunuz üçün, bir xahişim var. Şuşa Azərbaycanın tarixidir, bu konfrans da əlbəttə ki, çox gözəl təşkil olunub. Ancaq Şuşa haqqında məlumatların Azərbaycan xalqına çatdırılması yönündə biz bəzi dəyişikliklər etməliyik. Bu işə bütün alimlərimiz cəlb olunmalıdır. Bir məsələni də Polad müəllim, alimlərimizin burada iştirakından yararlanaraq diqqətinizə çatdırmaq istəyirəm: bu gün ermənilər də bu məsələyə çox ciddi yanaşırlar. 2005-ci ildə biz, yəqin ki, Şuşada olacağıq, amma Şuşada olub-olmadığımızdan asılı olmayaraq 2005-ci ildə Qarabağ xanlığının Rusiyanın tərkibinə keçməsinin 200 illiyi tamam olur. Bu hadisədən biz öz xeyrimiz üçün, Azərbaycanın xeyri üçün çox gözəl istifadə edə bilərik. Hamıya yaxşı məlumdur ki, bu hadisədən əvvəl, yəni 1805-ci ildə Şuşada heç bir erməni yaşamayıb və ermənilər buraya 1813-cü ildən sonra köçürülübüdür. Alimlərimiz, tarixçilərimiz, bu faktdan güclü

istifadə etməlidirlər. Onlar ermənilərin Şuşaya hansı formada, hansı şəraitdə, kimlərin vasitəsilə köçürüldüyünü araşdırmalıdırlar. Çünki ermənilər bu sahədə güclü iş aparırlar. Rusiyanın tabeliyinə keçmək, mən demirəm ki, müsbət haldır, bunu tarixçilər daha doğru izah edə bilər, amma bu bir tarixdir, bizim tariximizdir. Qarabağ xanlığından sonra Naxçıvan və İrəvan xanlıqları da Rusiyanın tərkibinə keçib. Təklif edirəm ki, gələcək konfransımızda alimlərimiz, tarixçilərimiz bu mövzuya da geniş yer ayırınsınlar. Bu gün biz bütün əlimizdə olan ən xırda detallardan belə istifadə edərək ermənilərin Qarabağ torpaqlarına iddiasını gündəlikdən özümüzü tamamilə çıxarmağa çalışmalıyıq. Mənim çatdıracağım bu qədər, diqqətinizə görə çox sağ olun.

Polad müəllim, Sizə bir daha təşəkkür edirəm. Sizinlə birlikdə bu konfransın keçirilməsində əməyi keçən əməkdaşlarınızın hamısına şuşalıları adından öz təşəkkürümü bildirirəm.

## ŞUŞASIZ AZƏRBAYCAN, AZƏRBAYCANSIZ ŞUŞA OLA BİLMƏZ

VASİF ADIGÖZƏLOV,

*Bəstəkarlar ittifaqının I katibi, professor*

Əvvəla, mən də bu elmi konfransı təşkil edənlərə, hörmətli nazirimizə, konfransın iştirakçılarna öz minnətdarlığımı bildirirəm. Ona görə ki, heç olmasa hərdən bir bizi bir yerə yığır, ürək sözlərimizi bir-birimizə deməyə şərait yaradır. Düzinü desək, ürəyimiz artıq Şuşasızlığa tab gətirmir. Heç sirr deyil ki, bizim bir çox alimlərimiz, sənətkarlarımız, musiqi xadimlərimiz bu ağrıya dözmədilər, dünyalarını dəyişdilər, çünki Şuşa bizim namusumuzdur, qeyrətimizdir. Şuşa Azərbaycan xalqının başının tacıdır və belə bir cənnət güşənin ermənilərin tapdığı altında qalmasına yol vermək, özü, mənə belə gəlir ki, gələcək nəsillər tərəfindən bizim tariximiz üçün çox böyük ləkə kimi qiymətləndiriləcəkdir.

Şuşa Azərbaycanın konservatoriyasıdır. Bunu təsadüfən deməyiblər. Çox təəssüflər olsun ki, Sovetlər İttifaqı dövründə biz Şuşada Konservatoriyanın heç olmasa filialını da açə bilmədik. Düzdür, burada uşaq musiqi məktəbləri, musiqi texnikumu var idi. Lakin Şuşada Konservatoriyanın açılmamasına baxmayaraq, Şuşadan çıxan alimlər, sənətkarlar Azərbaycanda Milli Konservatoriyanın, yəni bizim Akademiyanın yaranmasında başlıca rol oynayıblar. Heç uzağa

getmək lazım deyil, bizim indiki Musiqi Akademiyasının əsasını Üzeyir bəy qoyub. Üzeyir bəylə çiyin-çiyinə çalışan dahi Bülbülümüzün və dahi sənətkarlarımızın böyük əməyi sayəsində Akademiyamız bu günkü səviyyəsinə çatıb və dünyaya elə sənətkarlar bəxş edib ki, biz bu gün onlarla yalnız fəxr edə bilərik. Bu gün bizim sənətkarlarımız Avropanın, demək olar ki, bütün dünyanın ən məşhur sənətkarları ilə istər klassik Avropa musiqisi, istərsə də, müasir musiqi ifaçılığında bir səhnədə çıxış edə bilərlər. Xalq musiqisinə gəldikdə isə, gəlin açıq etiraf edək ki, Azərbaycanın xalq musiqisi səviyyəsində musiqi dünyanın heç bir yerində yoxdur. Heç bir ölkədə Azərbaycan muğamı səviyyəsində muğam yoxdur. Biz artıq yaşımızın bu çağında bir çox ölkələrin muğamları ilə yaxından tanış olmuşuq, öyrənmişik. Mən, məsələn, İrən Azərbaycan muğamlarının, ümumiyyətlə, muğamların ən böyük məskəni sayıram, eləcə də Türkiyənin, hətta Çinin, Özbəkistanın və bir çox digər ölkələrin öz muğamları var. Lakin gəlin görək, dünyanın hansı xalqlarının muğamlarını Azərbaycan muğamı ilə yanaşı qoymaq olar? Hansı ölkənin segahı bizim segahla müqayisə edilə bilər? Azərbaycan xalq ifaçılarının, Azərbaycan muğam ifaçılarının oxumaq məharəti, onların boğazlarında olan zəngülər, xırdalıqlar çox yerdə yoxdur. Bunlar hamısı möcüzədir. Ən böyük möcüzəni əsrin əvvəllərində Bülbül yaratmışdır. Avropa musiqisini xalq musiqisi ilə sintez halında birləşdirərək elə bir Koroğlu obrazı yaratdı ki, lap dağdan yeni emiş, heç bir savadı olmayan adam da Koroğluya qulaq asanda həzz alırdı, Avropadan gələn ən mötəbər, ən böyük ziyalı da ona böyük məmnunluqla qulaq asırdı, yəni belə bir sintezi yaratmaq məhz Azərbaycan xalqına məxsus ola bilərdi. Bunların hamısında Şuşanın abı-havası, Şuşanın suyu, Şuşanın təbiəti böyük rol oynamışdır. Əbdülqadir Marağinin



məşhur traktatları ilə bu gün yaxından tanış olanda, hələ o dövrdə Şuşada elmin, musiqinin nə qədər geniş inkişaf etmiş olduğunu görürük. Gəlin, Şuşa ifaçılarından, musiqi xadimlərindən, heç olmasa, bəzilərini yada salaq. Bülbül, Seyid Şuşinski, Cabbar Qaryağdıoğlu, Xan Şuşinski, Rəşid Behbudov. 16-20 minlik əhalisi olan Şuşada görün nə qədər dünya səviyyəli ifaçılar yetişib. Mən hələ instrumental ifaçıları, şairləri demirəm. Mən 1988-ci ildən bütün dünya xalqlarını, sülhsevər xalqları haraya çağırıram ki, xilas edin, Qarabağ şikəstəsi bata bilər, ölə bilər. Qarabağ şikəstəsindən sonra Türkiyənin sifarişi ilə "Çanaqqala Oratoriyası"nı yazdım və 40 gün Çanaqqala obasını gəzdim, məzarlara baxdım. 500 min, yarım milyon məzar var bu obada və orada şuşalıların məzarına rast gəldim. Məzarların hamısı eyni cürə götürülüb, hətta düşmən əsgərlərinin də məzar daşları, şəhid olanlarınki ilə eyni cürdür. Atatürkün böyüklüyü onda idi ki, bunların günahı yoxdur deyirdi, günah bunları bura göndərənlərdədir. Ona görə də hamısının məzar daşı eyni ölçüdədir, üstündə adları, soyadları, anadan olduqları il və hansı ölkədəndə olduqları yazılıb. Mən bir neçə Şuşalı məzarına da rast gəldim, yəni bu adamlar Şuşadan gedib Çanaqqalada öz canlarını şəhid veriblər. Şuşadakı Çanaqqala məhəlləsi də həmin Çanaqqala ilə bağlıdır. Yənə də mənə deyəndə ki, Çanaqqala Türkiyəninkidir, deyirdim ki yox, mən Çanaqqalanı yalnız bir ümidlə yazıram: Atatürk öz əsgərlərinə hər qarış torpaq uğrunda ölməyi əmr etdiyi və türk xalqı demək olar ki, əlində heç bir silahı olmaya-olmaya Böyük Britaniyanın, Almaniyanın, Yeni Zelandiyanın güclü qoşunlarına, donanmasına qalib gəldiyi kimi biz də, möhtərəm prezidentimizin rəhbərliyi ilə, inşallah düşməne qalib gəlib Şuşamızı özümüzdə qaytaracağıq, buna heç bir şübhəm yoxdur. Beləliklə, axırda mən "Natəvan" operasına müraciət etdim. Yənə

də Şuşa, yənə də Şuşanın tarixi, Natəvan şəxsiyyəti, Natəvanın öz torpağına olan münasibəti, Natəvanın vaxtında ermənilərin Natəvanı və onun atasını necə narahat etmələri və s. Şuşada yaşayanlardan, Şuşada anadan olanlardan bu cür tənqid edilmiş, istedadlı xadimlər, oxuyanlar, çalanlar ortaya çıxmışdır. Yəni, Şuşa Azərbaycanın canıdır, Şuşanın abı-havası həmişə Azərbaycanın üzərində olub və bizim hamımızın borcudur əlimizdən gələni edək, möhtərəm prezidentimizə birinci növbədə can sağlığı arzulayaq və onun ətrafında sıx birləşib onun siyasəti ilə öz doğma torpaqlarımızı özümüzdə qaytaraq. Başqa yol yoxdur. Şuşasız Azərbaycan, Azərbaycanlı Şuşa ola bilməz. Çox sağ olun.

## QARABAĞ VƏ ELM

**RƏHİM HÜSEYNOV,**

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının  
müxbir üzvü, professor*

Qarabağda, onun ən qədim şəhərlərindən olan Bərdədə təhsil və elm sahəsində ilk addımların tarixi elə bu şəhərin özü qədər qədimdir. 250 il öncə Qarabağın paytaxtı kimi təməli qoyulan Şuşa şəhərində isə təhsil və elm sahəsində atılan addımlar müasirlik baxımından xüsusilə diqqətəlayiqdir. Hələ xanlığın ilk dövrlərində İran şahlığı ilə normal münasibət yaratmaq üçün ora Qarabağ xanlığının ilk nümayəndəsi – elçisi göndərilmişdi. Aydındır ki, bu elçi savadlı, bir sözlə alim olmalı idi. Odur ki, o dövrdə Xan sarayında öz biliyi ilə seçilən Mirzə Vəli Baharlı İrana elçi vəzifəsinə təyin olunur.

Şuşada ilk təhsilini alanlar içərisində daha yüksək təhsil almağa can atanlar az olmamışdır. Bunlardan məşhur general Səməd bəy Mehmandarovun atası Sadiq bəyi xüsusi qeyd etmək lazımdır. O, 1833-cü ildə Peterburq Universitetinin hüquq fakültəsini bitirmiş və Azərbaycanda ilk hüquqşünas alim olmuşdur. Hərbi biliyə malik olduqlarından hələ Qarabağ xanlığının ilk dövrlərində Cavanşirlər nəslindən neçə-neçə general rütbəsi daşıyanlar olmuşdur: İbrahim xan Pənahəli xan oğlu Cavanşir, Mehdiqulu xan Cavanşir, Cəfərqulu xan Cavanşir. Başqa generalardan Səməd bəy Mehmandarov, Fərec bəy Ağayev öz dövrlərinin məşhur generaları olmuşlar.

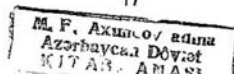
Bilavasitə elmi axtarışlar Qarabağda XIX əsrin birinci

yarisından başlamışdır. Bunların sırasında birinci yerdə Mir Möhsüm Nəvvab durur. Şuşada poliqrafiyanın əsasını qoymuş böyük şəxsiyyət olan Nəvvab təkcə rəssam, musiqişünas deyil, həm də psixologiya, riyaziyyat və astronomiya bələd olan ensiklopedik alim olmuşdur. Bilavasitə özünün düzəltdiyi teleskopla Saturn planetini müşahidə edən Nəvvab, bu planetin və onun əsrarəngiz həlqəsinin elmi məktəti də düzəltdi.

Qarabağda, o cümlədən Şuşada olan sənət adamları – musiqiçilər, rəssamlar, memarlar, heykəltəraşlar, yazıçılar və başqa sənət adamları ilə yanaşı onlarla, yüzlərlə elm və maarif xadimi yetişmişdir. Onlardan Mir Möhsüm Nəvvabın nəslindən olanları, Mehmandarovları, Qayıbovları, Zöhrabbəyovları, Hacıbəyovları, Bədəlbəyliləri, Nərimanbəyovları, Vəzirovları, Mirzəyev və Tutayukları, Cuvarlıları, Şəfizadələri, Ağayevləri, Eyvazovları, Xələfbəyovları və başqalarını göstərmək olar. Cəm halında qismən söylənən bu soyadların hər birində neçə-neçə şəxsiyyətin adı həkk olunub.

Diqqəti cəlb edən bir də odur ki, bir sıra sənət adamları həm də görkəmli alim olmuşdur. Yusif Vəzir Cəmənzəminli öz tarixi romanları ilə əslində tarix elmi ilə ciddi məşğul olmuş, böyük diplomat kimi fəaliyyət göstərmişdir. XX əsrin ən böyük ziyalısı olan Əbdülrəhim bəy Haqverdiyev həm də alim olduğundan Rusiya EA-nın müxbir üzvü seçilmişdir. Bu sırada böyük alim Firudin bəy Köçərli, Üzeyir bəy Hacıbəyovu, Mehdi Məmmədovu, Lətif Kərimovu həm də bir alim kimi yad etməmək olmaz.

1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti dövründə Azərbaycanın müxtəlif regionlarından, o cümlədən Qarabağdan Almaniyaya, Fransaya yüksək təhsil almağa göndərilməyi tarixi hadisə hesab etmək lazımdır. 1919-cu ildə təhsil və elm sahəsində tarixi hadisə ki-



mi qiymətləndirilən Bakı Dövlət Universitetinin yaradılmasında Qarabağdan olan alimlərin-müəllimlərin də xidmətləri olmuşdur. Bu Universitetin ilk müəllimləri siyahısında fizika fənni üzrə ilk azərbaycanlı alim, Peterburqda təhsil almış Bəhrəm Mirzəyevin, xaricdə təhsil almış ilk filoloq Azad bəy Əmirovun, Ələkbər Əliyevin, Məhiş müəllimin adı vardır. 1945-ci ildə yaradılan Azərbaycan Elmlər Akademiyasının ilk üzvlərindən biri də dahi Üzeyir bəy olmuşdur.

Akademiya yaranan vaxtdan Qarabağdan çıxmış 30-dan artıq alim bu akademiya üzv seçilmişdir. Onların arasında dünyada tanınan alimlər az deyil: Əlizadə Qambay geologiyanın böyük sahəsi olan paleontologiyanın və stratqrafiyanın Azərbaycanda banisi, Çingiz Cuvanlı – elektrofizika üzrə keçmiş SSRİ-də tanınmış böyük alim, Əşrəf Hüseynov – böyük riyaziyyatçı, öz adı ilə bağlı olan və riyaziyyatın çox sahəsində istifadə olunan bir fəzanın müəllifi, İbrahim İbrahimov – riyaziyyatın ən aktual məsələləri üzrə çox tanınmış alim, Lətif İmanov – fizik, radiospektroskopiya üzrə böyük alim, Validə Tutayk – ilk azərbaycanlı qadın botanik, Ədilə Namazova – böyük həkim, Səttar Əsədov – böyük bioloq, Vahid Hacıyev – görkəmli bioloq-botanik, Bahadır Zeynalov – üzvi kimya üzrə görkəmli alim, Cəlal Allahverdiyev – məşhur riyaziyyatçı, avtomatlaşdırma üzrə dünyada tanınan Rafiq Əliyev, məşhur fizik Təyyar Cəfərov, təbiətşünaslar Xudu Məmmədov, Kamil Sadıqov, Şamaxlı Məmmədov, Paşa Rüstəmov, Oleq Nərimanbəyov, Nəriman Tahirov, dəqiq və təbiət elmləri sahəsində çalışan digər Akademiya üzvləri və elmlər doktorları.

Respublikamızda, yaxın və uzaq xaricdə çalışan yüzə qədər elmlər doktoru, professor Qarabağ əsilli tanınmış alimlərdir. Nəhayət, Amerika, Qərbi Avropa ölkələri,

Türkiyə, İran, Rusiya, Orta Asiya ölkələrinin vətəndaşları olaraq Qarabağ əsilli alimlərimizin də olduğunu iftixar hissi ilə qeyd etmək lazımdır.

Qarabağımızın, o cümlədən Şuşamızın tarixində bu torpağın elm adamlarına xüsusi yer vermək vacib məsələdir.

Məktəbsiz, elmsiz, mədəniyyətsiz cəmiyyət olmadığı kimi, bütün bunların məskənlərindən olan "ŞUŞASIZ QARABAĞ, QARABAĞSIZ DA AZƏRBAYCAN OLA BİLMƏZ" leytmotivi bu gün əsas şüarımız olmalıdır.

## ŞUŞA QARABAĞ XANLIĞININ PAYTAXTIDIR

YUNİS HÜSEYNOV,

*Şuşa şəhər 1 saylı məktəbin tarix müəllimi,  
BDU-nin dissertantı*

1747-ci ildə Nadir şahın qətlindən sonra Azərbaycanda yaranan xanlıqlardan biri də Qarabağ feodal dövləti idi. Tarixi mənbələr sübut edir ki, Qarabağ xanlığının yaranması başqa Azərbaycan xanlıqlarından xeyli fərqli idi. İran zülmü ləğv edildikdən sonra yaranan xanlıqların siyasi və iqtisadi mərkəzləri olduğu halda, Qarabağ xanlığının banisi Sarıcalı oymağından olan Pənah Əli xan Cavanşir gərgin beynəlxalq şəraitdə yaratdığı Qarabağ xanlığı üçün siyasi və iqtisadi mərkəz də yaratmağa məcbur olmuşdur. Səfəvilər dövründə Azərbaycan ərazisindəki üç bəylərbəyinin ən böyüyü Gəncə bəylərbəyliyi idi. Gəncə xanlığı geniş əraziyə malik idi və xanlığı idarə etmək üçün müəyyən çətinliklərlə üzləşmişdi.

Nadir şahın sarayından qaçan, əsrlər boyu əkinçilik və maldarlıqla məşğul olan Cavanşir qəbiləsinin başçısı Sarıcalı Pənah Əli xan Cavanşir bu çətinlikdən bacarıqla istifadə edərək Qarabağ xanlığını yaratdı. Pənah Əli xan xanlığı yaratdıqdan sonra, onu möhkəmləndirməkdən ötrü təcili olaraq ciddi tədbirlər sistemi hazırlayıb həyata keçirməyə başladı. Həmin tədbirlər sisteminə xanlığın paytaxtının yaradılması əsas yer tuturdu.

Qarabağ xanlığının tarixinin öyrənilməsində ilk mənbələr "QARABAĞNAMƏ"lərdir. Onların Mirzə Adıgözəlbəy, Mirzə Camal bəy Cavanşir, Mir Mehdi Xəzani, Rzaqulu bəy Mirzə Camal oğlu, Əhməd bəy Cavanşir və digər salnaməçilər Qarabağ xanlığının yaranmasını, onun siyasi və iqtisadi paytaxtı Pənahabad (Şuşa) qalasının tikilməsi və inkişafını qələmə almışlar. Hər şeydən əvvəl "Qarabağnamə" müəllifləri Qarabağ xanlığının ərazisi, sərhədləri haqqında və xanlığın yadellilərə qarşı qəhrəmanlıq mübarizəsindən ətraflı bəhs etmişlər. Bu məsələ barəsində demək olar ki, bütün salnamə müəllifləri eyni fikirləri söyləyirlər. Əlbəttə qeyd olunan sərhəd və ərazi barədə biz Mirzə Camal Cavanşirin fikirlərini əsas tuturuq.

Qarabağ xanlığında böyük nüfuz sahibi olan Mirzə Camal Cavanşir "Qarabağ tarixi" əsərində yazır:

"Qarabağ xanlığının sərhədi belədir: – Cənub tərəfdən Xudafərin körpüsündən Sınıq körpüyə qədər – Araz çayıdır. İndi (Sınıq körpü) Qazax, Şəmsəddin və Dəmirçi – Həsənli caamati arasındadır. Rusiya dövləti məmurları onu Rus istilahi ilə Krasny most, yəni Qırmızı körpü adlandırdılar.

Şərq tərəfdən Kür çayıdır ki, Cavad kəndində Araz çayına qovuşaraq gedib Xəzər dənizinə tökülür.

Şimal tərəfdən Qarabağın Yelizavetpolla (Gəncə) sərhədi Kür çayına qədər Çoğan çayıdır və Kür çayı çox yerdən keçib Araz çayına çatır. Qərb tərəfdən Küsnək, Salvartı və Ərikli adlanan uca Qarabağ dağlarıdır.

Nəhayət, keçmiş əsrlərdən burada ixtişaşlar və dəyişikliklər üz vermiş, bəzi İran, Rum (Türkiyə) və Türküstan (müəllif Türküstan dedikdə görünür Əmir Teymurun işğallarını nəzərdə tutur) padşahları bu vilayətləri fəth edib ayrı-ayrı sərhədlər qoymuş, qalalar tikmiş və onlara başqa adlar vermişlər.

Pənah Əli xan Qarabağın qərb hissəsində özünü xan elan etmişdisə də Azərbaycanın başqa xanları kimi onun bir paytaxt kimi sığınacaq qala şəhəri yox idi. Qarabağ xanlığında mövcud olan yeganə Gəncə şəhəri ətrafında isə xanlıq yaranmışdı. Ona görə də Pənah Əli xan yaratdığı yeni xanlığ üçün özünün sığınacağı olan mərkəz inşa etdirməli oldu. Bu qala şəhər xanlığın paytaxtı olmaqla bərabər Pənah Əli xanı İran və qonşu feodalların dağıdıcı hücumlarından müdafiə etməli idi. Xeyli məsləhətdən və axtarışlardan sonra daha möhkəm və etibarlı qala – mərkəz tikmək qərara alındı. Bu məqsədlə Şahbulaq qalasında Pənah Əli xan geniş məsləhət şurası çağırmışdı. Xan şurada iştirak edənlərə müraciət edərək demişdir: – "Biz gerek dağların içində, möhkəm və keçilməz yerdə elə bil əbədi və sarsılmaz qala tikək ki, onu güclü düşmən belə mühasirə edə bilməsin. Qalının bir tərəfi dağlarda olan ellərin üzünə açıq olmalı və mahallarla əlaqəmiz kəsilməməlidir."

Şuşa qalasının salınacağı yerin əlverişli olması haqqında məlumatı əldə edən xanın adamları gedib qalının yerini və ətrafını yoxladılar. Qalının tikiləcəyi yerdə 2-3 bulaqdan başqa axar su yox idi. Bu bulaqların suyu qala əhalisinin ehtiyacını ödəyə bilməzdi. Ona görə də güman gələn yerlərdə quyu qazdırıb müəyyən etdilər ki, buranın bir çox yerlərində su quyuları qazmaq mümkündür. Bu xəbəri mərhum Pənah xana çatdırdılar. Xan sevinərək bir neçə nəfər öz yaxın adamları ilə buraya gəldi, yerlə tanış olub əzmlə qalının binasını qoydurdu. Əhalini yerləşdirib, hamıya, xüsusilə də özü üçün yurd və imarət müəyyən etdikdən sonra mahir ustalar, işgüzar adamlarla qalının hasarını çəkirdi.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, XV əsr mənbələrindən məlum olur ki, qala hələ üç əsr əvvəl, 1428-ci ildə türksoylu tayfaların biri tərəfindən inşa edilmişdir. Pənah

Əli xan isə onu bərpa etdirmiş, möhkəmləndirmiş və abadlaşdırmışdır. Bu fikri görkəmli müəffəkir, tarixçi alim A.A.Bakıxanov da təsdiq edir. Şuşa Azərbaycanın Təbriz kimi qədim şəhərlərindən biridir ki, onun ilk adı heç də Pənahabad, Şuşa yox, Novruz olmuşdur. Pənah Əli xanın və İbrahim xanın dövründə qala iri siyasi, iqtisadi və mədəni mərkəzə çevrilmişdir. 1751-ci ildə Əfqanlı Azadxan İrəvanı mühasirə edərək Şuşa qalası nəinki var idi, həm də orada Pənahabad adlı pul kəsilirdi.

Pənah Əli xan Qarabağın tarixi ənənələrinə sadıq qalaraq oturaq həyata, yeni əzəmətli şəhər və kəndlər salınmasına ciddi fikir verirdi. "Qarabağnamələr" də deyildiyi kimi Pənahabad qalası inşa edilərkən Pənah Əli xan Bərdə, Beyləqan, Bakı, Gəncə, Şamaxı şəhərlərinin təcrübəsindən istifadə edirdi.

Yeri gəlmişkən onu da qeyd etmək lazımdır ki, erməni dələduzları Şuşa şəhəri ətrafında yalan və uydurmalara əl atır, tarixi həqiqətləri saxtalaşdırmağa cəhd göstərirlər. Məsələn, Şuşa şəhəri haqqında heç bir əsası olmayan fikir söyləyən əldəqayıma tarixçi Şaqen Mkrtıçyan "Dağlıq Qarabağın tarixi-məmarlıq abidələri" cizməqarasında qeyd edir ki, guya erməni knyazlıqlarından biri Şikikar (Şuşa) qalasını bərpa etmiş, 1803-cü ildə erməni könüllülərinin köməyi ilə ruslar Şuşa şəhərini azərbaycanlılardan almış və şəhəri xarici müdaxiləçilərdən azad etmişlər. Yalanın izahına ehtiyac yoxdur.

Pənah Əli xan və İbrahim Xəlil xan Qarabağ xanlığının paytaxtı Şuşa şəhərini qədim və orta əsrlərin bütün şəhərsalma nümunələri əsasında yüksək səviyyədə bina etmişlər. Şəhər 17 məhəlləyə – kvartalə bölünmüşdü. Bu məhəllələr – Böyük qurdlar, Kiçik qurdlar, Seyidli, Culfalar, Təzə məhəllə, Hamam qabağı, Dəmirçilər, Quyluq, Xoca Əmircan,

Mamayı, Saatlı, Kəçərli, Merdinli, Çöl qala, Hacı Yusifli, Çuxur məhəllə, Ağə dədəlilərdir. Bu məhəllələr indi də qalmaqdadır.

Şuşa qalası bina edildikdən sonra Pənah Əli xan Şahbulaq qalasının əhalisini, bəzi Qarabağ və başqa kənd sakinlərini köçürüb Şuşa şəhərinə gətirdi. Onlara burada yer verdi. Burada sikkəxana tikdirdi. Pənahabad adı ilə bir misqal vəzində gümüşdən pul sikkəsi vurulurdu. Həmin pulun bir tərəfində isə "La ilahə illəllah və Muhəmmədin Rəsulillah" sözləri yazılmışdı. "Pənahabadın" altısı bir manat, səkkizi isə Qarabağ tüməni adlanırdı. Pənah xan Şuşa qalasını tikdirib qurtarıqdan sonra asudələşdi. Bir ildən sonra xəbər gəldi ki, Məhəmməd Həsən xan Qacar İraq, Azərbaycan və başqa vilayətlərin əhalisindən toplanmış çoxlu qoşunla Qarabağa, Şuşa qalasına hücum etmək fikrinə düşmüşdür. Ona görə də Pənah Əli xan Şuşa qalasını düşməndən qorumaq üçün bütün tədbirləri həyata keçirdi. Məhəmməd Həsən xan Pənah Əli xanı ələ keçirmək məqsədilə müxtəlif hiylələrə əl atdısa da heç bir nəticə əldə edə bilmədi. Pənah Əli xan qəfil hücumla Məhəmməd Həsən xan Qacarı ordusuna hücum edərək onlara böyük tələfat verir, atlarını və digər əşyalarını qarət edirdilər.

1757-ci ildə Şuşanı mühasirəyə alan Qacar xanı onu bir ay mühasirədə saxladı. Məhəmməd Həsən xan Qacar Gilan və Mazandaranda üsyanların baş verməsi xəbərini eşidərək geri döndü. Sonrakı hərbi səfərlərə hazırlıq apardığı zaman Məhəmməd Həsən xan öz adamları tərəfindən öldürüldü.

İranda hakimiyyət uğrunda mübarizə apararlardan biri də Fətəli xan Əfşar idi. O, 1759-cu ildə Gəncə və Qarabağa hücum etdi. Fətəli xan Əfşar Qarabağ xanlığının bir sıra məhəllələrini tutaraq onun paytaxtı Şuşa qalasına yaxınlaşdı və şəhəri mühasirəyə aldı.

Pənah Əli xanın müdafiəyə hazırlanması və Şuşa şəhərinin qalın qala divarları ilə əhatə edilməsi onun qısa müddətdə alınması işini çətinləşdirdi. Bunu nəzərə alan Fətəli xan Əfşar şəhərin altı kilometrliyində (Balıca çayı ilə Xocalı çayı arasında) müdafiə əhəmiyyəti daşıyan istehkamların salınmasını əmr etdi.

"Şəhər əhalisinin qəhrəmancasına müqavimət göstərməsinə baxmayaraq, Fətəli xanın qoşunları hər gün qalaya doğru irəliləyirdilər. Şuşaya gedən yollar bağlandığı üçün orada azuqə, hərbi sursat getdikcə azalır və yeni-yeni çətinliklər meydana çıxırdı. Mühəribənin son günlərində Əfşar döyüşçüləri artıq qala divarları ətrafında döyüşürdülər. Şuşa süqut etmək təhlükəsi qarşısında idi. Yaranmış vəziyyətlə əlaqədar olaraq Pənah Əli xan Fətəli xan Əfşarla zahiri olsa da sazişə gəlməyə məcbur oldu". Pənah Əli xan tabeçilik əlaməti olaraq oğlu İbrahim Xəlil ağanı girov olaraq Urmiyaya göndərdi.

Azərbaycanın görkəmli tarixçisi A.A.Bakıxanov yazırdı: – "Padşahlıq iddiasında olan və Azərbaycanı ələ keçirən Nadir şahın böyük sərkərdələrindən biri Fətəli xan Əfşar Gəncə və Qarabağa tərəf hərəkət etdi. Pənah Əli xan ona zahirən itaət etdi və sazişə gəldi, oğlu İbrahim Xəlil ağanı girov verdi". Yuxarıda deyildiyi kimi Fətəli xanla Pənah Əli xan arasında baş verən hadisələr haqqında həmin dövrün ilk mənbələrində geniş və aydın məlumatın olmasına baxmayaraq, biri digərini təkrar edən "Qarabağnamə"lərin müəllifləri, o cümlədən Mirzə Camal Cavanşir bu hadisələr haqqında əsas olmayan fikirlər irəli sürürlər. Onların yazdığına görə, guya Şuşa ətrafında uzun müddət döyüşən Fətəli xan Əfşar qalanın alınmasına naümid qalaraq, hiyləyə əl atdı və öz qızını Pənah Əli xana, o isə oğlu İbrahim Xəlil ağanı düşmən düşərgəsinə göndərdi. Fətəli xan isə xəyanət edərək onu tutdu və girov kimi Urmiyaya apardı.

İranda hakimiyyət uğrunda mübarizə apararlardan biri də Kərim xan Zənd idi. O, Fətəli xan Əfşarı təkləmək üçün hiylə və tədbirlərə əl atmağa başladı. Bu məqsədlə Kərim xan Zənd yerli feodallara və bəylərə saxta mehribanlıq göstərir, ələ keçirdiyi yerlərdə elə şaiyələr yayırdı ki, guya o, başqa yerləri tutmaq niyyətində deyildir, yalnız qardaşı İsgəndər xanın intiqamını almaq və Fətəli xan tərəfindən sıxışdırılan başqa xanlara yardım göstərmək niyyəti ilə Azərbaycana qoşun çəkmişdir. Bunlara nail olduqdan sonra yerli xanların ata-babalarından qalan əmlakına toxunmadan ölkəni tərk edəcəkdir. Kərim xan eyni zamanda Azərbaycan xanlıqları arasındakı ziddiyyətlərdən istifadə etmək qərarına gəldi. Bu məqsədlə o, vaxtı ilə Fətəli xan Əfşar tərəfindən zərər çəkən xanlara vədlərlə dolu məktublar göndərir və onları zülmkar Fətəli xan Əfşara qarşı apardığı müharibədə ona yardım göstərməyə dəvət edirdi.

Məsələn, hiyləgər, sözündə qeyri-səmimi olan Kərim xan Zənd Qarabağ xanı Pənahəli xana göndərdiyi məktubunda yazırdı:

"Fətəli xan sadəcə olaraq düşmən deyil, o, eyni zamanda bizimlə qanlıdır. Gərək birləşmək uğrunda bütün qüvvəni əsirgəməyəsən. Məhz bu yolla həm intiqam almaq, HƏM DƏ OĞLUMUZU XİLAS ETMƏK MÜMKÜN OLAR. Bununla həm siz sevinərsiniz, həm də biz öz arzumuza çatırıq".

Həmin məktuba dərin nəzər saldıqda orada amirlik, məkrlik, hiyləgərlik dərhal aşkar olur. Kərim xan Zəndin bu məktubuna aldanan Pənah Əli heç bir təminat almadan onun düşərgəsinə getməyə razılıq verir. Yeri gəlmişkən onu da deməliyik ki, Kərim xan Pənah Əli xandan ehtiyat edirdi. O öz çirkin niyyətlərini həyata keçirmək yolunda Pənah Əli xan kimi güclü dövlət xadimini əsas rəqib hesab edirdi.

Kərim xan Zəndin çağırışına cavab olaraq, Pənah Əli xan kiçik oğlu Mehralı ağanı Qarabağa müvəqqəti hakim

təyin edərək, başqa xanlar kimi öz qoşunu ilə Zənd düşərgəsinə gəldi. Bununla da öz taleyini zərbə altına qoydu. Fətəli xan Əfşarın yerləşdiyi Urmiya qalası mühasirəyə alındı. Kərim xan Zənd Urmiya qalasının əlaqəsini vilayətlərlə tamamilə kəsmək üçün onun ətrafına hasar çəkdi. Sonra isə Kərim xan Zənd Fətəli xan Əfşarın Şuşa qalası ətrafında həyata keçirdiyi tədbirdən istifadə edərək, hasarların arxasında evlər tikilməsini əmr etdi. Qısa bir zamanda tikilən evlər hesabına çəkilmiş hasar arxasında yeni bir şəhər əmələ gəldi. Fətəli xanın gördüyü tədbirlərə baxmayaraq, o, düşmənlərinə qalib gələ bilmədi. Uzun müddət mühasirə Urmiyanın mühasirəsini sarsıtdı. İş belə görünən Fətəli xan Əfşar Kərim xanın yanına elçilər göndərərək onunla sazişə girmək qərarına gəldi.

Kərim xan Fətəli xan Əfşarı aradan götürdükdən sonra başqa xanlar kimi Pənah Əli xanı da əsir edib "qonaq" adı ilə Şiraza apardı. İbrahim Xəlil ağanı girovluqdan azad edib Şuşaya göndərdi.

İbrahim Xəlil xan Şuşaya qayıtdıqdan sonra bütövlükdə xanlığın müdafiə qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsi, iqtisadi və sosial həyatın inkişafı sahəsində diqqətəlayiq işlər görməyə başladı. O, atasının hakimiyyət yolunu uğurla davam etdirirdi. Pənah Əli xanın dövründə (1747-1759) Şuşa Azərbaycanın inzibati, ticarət və sənətkarlıq mərkəzlərindən biri idi. Şuşadan aran vasitəsilə Ön Qafqazı, İran və digər ölkələrlə birləşdirən karvan yolu keçirdi.

İranda hakimiyyəti ələ alan Ağa Məhəmməd xan Qacar Qarabağı və onun paytaxtı olan Şuşanı ələ keçirməyi qərara aldı. O, 1797-ci il iyunun sonunda İbrahim Xəlil xanın 15000 nəfər seçmə qoşunu Ağa Məhəmməd xan Qacara qarşı mübarizə apardı. Qacar xanı Şuşa qalasını 33 gün mühasirədə saxladı, heç bir müvəffəqiyyət qazana bilməy-

ib, Tiflis üzərinə hücumə keçdi. Ağa Məhəmməd xan 1796-cı ilin ortalarında Tehrandə Şah elan edildi. Ağa Məhəmməd Şah Qacar Qarabağı, onun paytaxtı Şuşa şəhərini tutmaqda bir an da olsun yaddan çıxarmadı. Ona görə də o, 1797-ci ilin yazında ikinci dəfə çoxsaylı ordu ilə Araxı kəçib Şuşaya yaxınlaşdı. İbrahim Xəlil xan taktiki səhvə yol verərək, qaladan çıxıb Qacar ordusuna zərbə vurdu. Belə hücumlardan birində xəyanət nəticəsində onun qalaya girecəyi yol tutuldu və xan Şuşaya qayıda bilmədi. İbrahim Xəlil xan məcburiyyət qarşısında qalıb Car-Balakəne, qohumu Ümmə xanın yanına getdi. Bu hadisədən sonra Şuşada vəziyyət hədsiz dərəcədə ağırlaşdı. Ağa Məhəmməd Şah Qacar şəhərə məktub göndərüb şuşalıları təslim olmağı tələb etdi. Şəhərdə ikitirəlik yaranmışdı. Bir qrup müqavimət göstərməyi, başqa bir qrup isə təslim olmağı tələb edirdi. Nəhayət Şuşa ruhanilərinin başçısı Hacı Babək Şahın düşərgəsinə gedib təslim olmaq haqqında şuşalıların qərarını ona bildirdi. Ağa Məhəmməd Şah Qacar bildirdi ki, onun gəlişi münasibətilə şuşalıları 500 000 əşrəfi verməlidirlər. Hacı Babək Ağa Ağa Məhəmməd Şah Qacara təsir göstərərək bu məbləği 200 000 əşrəfiyə endirə bildi.

Çox keçmədi Ağa Məhəmməd Şah Qacar öz yaxın adamları tərəfindən Şuşada qətlə yetirildi.

Rus işğalı dövründə də Şuşa Qarabağın paytaxtı kimi öz aparıcı mövqeyini saxlayırdı. 14 may 1805-ci il Kürəkçay, 12 oktyabr 1813-cü il Gülüstan və 10 fevral 1828-ci il Türkmənçay müqavilələri imzalanarkən Şuşa yenə də işğalçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Şuşa Azərbaycanın qədim elm və mədəniyyət mərkəzi olaraq qalır. Çox təəsüflər olsun ki, Şuşa indi bizdən müvəqqəti olaraq ayrı düşmüşdür. Qarabağımız, onun nadir incisi olan Şuşa şəhəri yağı tapdağı altındadır. Bu müvəqqətidir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, böyük şəxsiyyət, görkəmli dövlət xadimi, ali baş komandan Heydər Əliyev işğal altında olan torpaqlarımızın sülh yolu ilə azad edilməsi üçün əzmlə mübarizə aparır. Biz cənab Heydər Əliyevin sülh siyasətini ürəkdən bəyənilir və müdafiə edirik və inanırıq ki, erməni faşistləri ağıllarını başlarına yıxacaq, başqalarının köməyi ilə zəbt etdikləri torpaqlarımızı, şəhərlərimizi, o cümlədən doğma Şuşamızı sülh yolu ilə tərk edəcəklər. Əks təqdirdə, hörmətli prezidentimizin dediyi kimi, Azərbaycan xalqı və onun rəşadətli ordusu düşməni məhv edərək öz torpaqlarını azad edəcəkdir. Dahi Bülbülün dediyi kimi yenə də Böyük Üzeyirin bahar tərəvətili musiqisi Qarabağımızı, Şuşamızı öz ağışına alacaqdır.



## QARABAĞ ƏDƏBİ MÜHİTİ VƏ ONUN AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATININ İNKİŞAFINDA ROLU

**QURBAN BAYRAMOV,**  
*tənqidçi-ədəbiyyatşünas*

Aparılan tədqiqatlar sübut etmişdir ki, Azərbaycan ədəbiyyatının və mədəniyyətinin inkişafında, təkamülündə ölkəmizin ayrılmaz bir hissəsi olan Qarabağ ədəbi mühitinin əvəzsiz, qeyri-adi, böyük rolu olmuşdur. Lakin regional bir ədəbi mühit kimi, təəssüflər olsun ki, hələ də, Qarabağ ədəbi mühitinin tarixi təkamül yolu ayrılıqda öyrənilməmiş, tədqiqatlarda səpələnmiş bir şəkildə qalmaqdadır. Halbuki, bu və ya digər dərəcədə Şirvan, Naxçıvan, Borçalı, Təbriz, Abşeron ədəbi mühitləri Qarabağ ədəbi mühitinə nisbətən daha əhatəli, ayrıca bir qol kimi tədqiqata cəlb edilmişdir.

Qarabağ ədəbi mühitini öyrənmək üçün əvvəlcə bu regionun tarixi ərazilərini, hüdudlarını müəyyənləşdirmək vacibdir. Çünki bunu aydınlaşdırmadan bu hüdudlar arasında baş verən ədəbi-mədəni hadisəni də tam şəkildə təsvir etmək mümkün deyil.

Qarabağ ərazisi tarixi hadisələrin gedişatından asılı olaraq zaman-zaman dəyişə də, (genişlənib sıxılsa da) tarixçilərimiz qədim mənbələrdən sübut etmişlər ki,

Qarabağ ərazisi Araz və Kür qovuşandan (iki çay arası) Xuan qalasınadək, indiki Qırmızı körpü civarlarında (Borçalı qəzasının əhatə etdiyi torpaqlar da nəzərə alınmaq-la) bir tərəfi isə Cermuxa qədər, Göyçə gölü sərhədlərində, o biri yandan isə Sisakan, Gorus, Mehri-Zəngəzur dağ silsiləsi boyunca Qarabağa daxil olmuş, qədim Aran-Arsağ ərazilərini əhatə etmişdir. Bu ərazi Qarabağın həm aran, həm də dağlıq hissələrini təşkil edir.

Tədqiqatçı bu münasibətlə yazır: "Eramızın birinci əsrində Alban çarı Aran Arazdan Xuan qalasınadək Alban ovalığını və dağlarını irsən aldı... Qarabağ, o cümlədən indiki Dağlıq Qarabağ son iki min il ərzində Azərbaycanın tərkib hissəsi olmuşdur. (Bax. Q.Qeybullayev, "Qarabağ – etnik və siyasi tarixinə dair", B., Elm, 1990, s.13; s.107.) . Qeyd edilən tarixi zaman və regional mühit müddətində və əhatəsində ədəbiyyatın inkişafına nəzər salarsaq çox geniş bir spektr ilə qarşılaşırıq və bu ayrıca bir tədqiqat işinin mövzudur ki, artıq bu iş aparılmaqdadır.

Nəzərə alanda ki, birinci minillikdə Qarabağ ərazisində Gəncə, Bərdə, Şəmkir, Beyləqan, Qarabağ kimi böyük şəhərlər olmuşdur, onda bu şəhər mədəniyyəti və ədəbiyyatının möhtəşəmliyi və qədimliyi təsəvvürə gəlir.

Əlbəttə, hər bir yerdə olduğu kimi Qarabağ ərazisində ilk ədəbi nümunələri el şairləri, elat sinedəftərləri yaratmış və bu öz əksini folklorlarda tapmışdır. Azərbaycan türk-oğuz folklorunun elə janrları var ki, sırf şəkildə Qarabağ regionu ilə bağlıdır. Qorqudşünaslar "Dədə Qorqud" dastanında təsvir olunan hadisələrin baş verdiyi ərazilərin təxmini xəritəsini tərtib edərkən görmüşlər ki, bu boylardakı hadisələrin əksər hissələri Qarabağ ərazisində baş vermiş və dastanda adı çəkilən yer adlarının – toponimlərin bir qismi tarixən də, indinin özündə də, Qarabağda olmuşdur. Dastan belə başlayır: "Rəsul əleyhüssəlam

zamanına yaxın Bayat boyundan Qorqud Ata derlər bir ər qopdu. Oğuzun olkışı tamam bilicisiydi" "...Bəkil Oğuzdan kəc elədi, Bərdəyə, Gəncəyə varıb vətən tutdu". Qorqudsünəşliğin kamil bilicilərindən olan professor Şamil Cəmşidov tədiqatında "Kitabi-Dədə Qorqud"da adı çəkilən yerlər cədvəli düzəltmişdir ki, burada yer adlarının əksəriyyəti – toponimlər, hidronimlər, etnonimlər, oronimlər Qarabağda ya tarixən, ya da indinin özündə də qalmaqdadır. Deməli, bu sübut edir ki, ilahi vergidən yaranmış Dədə Qorqud yaradıcı şəxsiyyətinin Qarabağ ərazisi ilə sıx əlaqəsi olmuşdur. Ağdam və Ağcabədi rayonlarının ərazisində, Beyləqan türk-oğuz kurqanları, Boyat elləri həm arxeoloji, həm də etnoqrafik dəlillərdir.

Azərbaycan folklorunun mühüm janrlarından biri olan bayatı janrının vətəni də Qarabağ elləri olmuşdur. Bəlkə də, türk dünyasında ilk bayatı burada çəkilmişdir və elə ona görə də Azərbaycanın digər rayonlarına nisbətən Qarabağda bayatı janrı daha geniş şəkildə yayılmışdır. İraqda, Bağdad civarlarında Kərkük türklərinin əsil-nəsilləri, soyları Bayat boyuna bağlı olduğundan, indinin özündə də, burada ən zəngin janrdır və Kərkük türklərinin bayatları olduqca məşhurdur.

XVI əsrin və bütün zamanların ən dahi sənətkarları, əbədiyyət yolçusu Məhəmməd Füzulinin də əslən Bayat elindən olduğu hamıya məlumdur. XVII əsrin bayatı ustası da, Qarabağın kəndi olan Gülübərdli Sarı Aşıq olmuşdur.

İlk Azərbaycan professional qadın aşığını da Qarabağ yetişdirmişdir və Aşıq Pəri şəxsiyyəti (XIX əsr) buna əyani bir sübutdur. Lakin, artıq, bu yazılı ədəbiyyatla folklorun qovuşğunun kamil bir mərhələsində baş vermişdir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan-türk mədəniyyətində, ədəbiyyatında bir sıra faktların ilkinliyi, ilk başlanğıcı, bünövrəsi etibarilə Qarabağ əbədi mühiti ilə bağlı olduğunu müşahidə edirik.

Qarabağ ədəbi mühitində, yazılı ədəbiyyatda bir fakt kimi hələlik elmə məlum olan ilk qarabağlı şairin adı VII əsrdə yaşayıb-yaratmış Davdağın adıdır. Onun bu günə gəlib çatan yeganə şəri Alban-Partav-Bərdə çarı Cavanşirin erməni keşişlərinin fitvası ilə qətlinə yazdığı və bizə tərcümədə gəlib çatmış ağı janrında kamil şer mətidir. Bu mətnin məzmunu, ideya-estetik xətti və üslubu onun Cavanşir kimi bir sərkərdəyə, hökmdara ağı, şer həsr etməsi sübut edir ki, Davdağ dövrünün qüdrətli, tanınmış söz sənətkarı olmuşdur.

Sonrakı mərhələlərdə, yəni Pənahabad-Şuşa şəhərinin mövcudiyətinə qədər ədəbiyyat tariximizdə xeyli "Bərdəilər", "Beyləqanilər", "Gəncəvilər" olmuşdur.

X əsrdə yaşayıb-yaratmış, ərəb dilli Azərbaycan ədəbiyyatının yaradıcılarından olmuş Əbu Bəkir Əhməd əl-Bərdəi, Məkki ibn Əhməd Bərdəi, Xətib Bağdadi Məhəmməd Əl-Bərdəi, Əhməd ibn əl-Hüseyn Əbu Səid əl-Bərdəi, Əbu Əli əl-Bərdəi, Səid ibn əl-Qasim əl-Bərdəi, Əbu Səd ibn Yəhya əl-Bərdəi (faktlar M.Mahmudovun "Ərəbcə yazmış Azərbaycanlı şair və ədiblər" (VII-XII əsərlər) kitabından götürülmüşdür, B., Elm, 1983) təkəcə Azərbaycanda deyil, bütün islam dünyasında məşhur alimlərdən və dövrünün filosof şairlərindən olmuşlar. Hələ bu təkəcə X əsrin məlum faktlarından.

XII əsr Azərbaycan poeziyasının ən qüdrətli simalarından biri qarabağlı Müciəddin Beyləqanı olmuşdur və Xosrov Dəhləvi onun sənətkarlığını Xaqani Şirvaninin sənətkarlığından üstün tutur. Zəki ibn Hüseyn ibn Ömər Beyləqanı da Müciəddinin müasiri olmuş Fəqih filosof olaraq yüksək elmi səviyyəyə çatmış, Dəməşqə getmiş, orada bəddii fikrin, fəlsəfi elmin aparıcısı kimi məşhur olmuş, bir sıra yüksək səviyyəli bəddii əsərlər yaratmışdır.

XV əsrdə Qarabağlı Şeyx İbrahim ibn Məhəmməd Şəhəbəddin Bərdəi dövrünün Şeyx tituluna yüksəlmiş, Gülşəni

təxəllüsü ilə ədəbiyyat aləmində olduqca məşhur olmuşdur və Mövlanə Gülşənə mərtəbəsinə, təbəqəsinə çataraq Qahirədə və Osmanlı imperiyasında öz təriqətini yaymışdır. Xanəqahı Qahirədədir və bu gün də fəaliyyətdədir. Mövlanə Gülşənin iki oğlu – Şeyx Əhməd Gülşənizadə və Səfvəti Seyyid Əli Gülşənə də şair olmuşlar və atalarının ölümündən sonra onu əvəz etmişlər.

XIV əsrdə Tuti Abdulla Qarabaği adlı çox ilhamlı bir şair fəaliyyət göstərmiş, əsərlərindən hələlik əldə olmasa da, "Həqiqətüs -şüəra" da və başqa mənbələrdə hörmətli adı çəkilir.

Yusif ibn Məhəmmədşahi Qarabaği XVI-XVII əsrlərdə yaşayıb-yaratmış, dövrünün görkəmli alimlərindən olmuş, Səmərqəndə Hüseyniyyə xanəqahına getmiş və Mövlanə Yusif təbəqəsinə yüksəlmişdir və bu beyt ondan qalib:

*Ürəyim qana doldu, bu qan da olmalıydı,  
Cövrünlə bundan yaxşı daha nə olmalıydı?*

Bütün bunlar tarixin saralmış, küləklərə sovrulmuş səhifələrindən bu günümüzdə gəlib çatan, zənginliyi ilə qibte doğuran mədəniyyətimizin qəlpələridir, zərələridir, cizgiləridir.

Qarabağ əbədi mühiti həmişə Azərbaycan mədəniyyətinə və ədəbiyyatına yaxşı mənada fon vermiş, onun ən qüdrətli səhifələrini yaratmış, istiqamətləndirmişdir. XVIII-XIX əsr Qarabağ əbədi mühiti ən yeni ideya-estetik xətti, əbədi-üslubi meyilləri və zənginliyi ilə təkəcə Azərbaycanda deyil, bütün türk dünyasında eləcə də, Şərqi ədəbiyyatında ön mövqelərə çıxır.

XVI əsrdə yaşayıb-yaratmış, Şah İsmayıl Xətai sarayının doğmalarından olan, ustadlar-ustadı Aşıq Qurbani, XVIII

əsrdə Mirmöhşün Ləmbərani Asəf, Aşıq Əli, Aşıq Valeh, Ziyadi Qarabaği və Molla Pənah Vaqifin adları çox mətləblərdən xəbər verir. Qarabağ ədəbi mühiti XVIII əsrdən başlayaraq Azərbaycan ədəbiyyatında ilk olaraq realist şerhin əsasını qoyaraq, XIX əsrdə realizm ədəbi metodunun yaranmasına və möhkəmlənməsinə, inkişafına səbəb olmuşdur.

Ağa Bəyim ağa Tuti Şərqdə ən müdrik qadın kimi məşhurlaşdı və İran şahı Fətəli şah dövründə şahlıq diplomatiyasının ən fəal istiqamətverici şəxslərindən oldu və onun məşhur bayatısının vətənpərvərlik ruhu bu gün də öz ecazkar gücü ilə səslənməkdədir:

*Əziziyəm Qarabağ,  
Şəki, Şirvan, Qarabağ  
Tehran cənnətə dönsə,  
Yaddan çıxmaz Qarabağ.*

*Vətən bağı al-əlvandır,  
Yox içində Xarı bülbül,*

ah-naləsi də ona aiddir və müasir alimlərimizdən biri bu misraları belə mənalandırmışdır:

*Vətən bağı al-əlvandır,  
Qan içində Xarı bülbül.*

Doğrudan da, indi Qarabağın özü kimi, bülbülləri də qan içindədir...

XVIII əsrdə Pənahabad şəhərinin-Şuşanın bünövrəsi qoyulandan sonra Qarabağ ədəbi mühiti Azərbaycan ədəbi-mədəni mühitinin ən qaynar mərkəzinə çevrildi və Naxçıvan, İrəvan, Gürcüstan, Gəncə, Şəki və b.

xanlıqların siyasi-ictimai hadisələrinin istiqamətini də Qarabağ xanlığı müəyyənləşdirməyə başladı və aralarında sıx əlaqələr oldu. Bu əlaqələr Qarabağ ədəbi mühitinin təsir dairəsini daha da genişləndirdi.

Qarabağ ədəbi mühitini o dövrdə bütün regiona yayılmış xalq ozan və nağılları, şair və aşıqları, musiqi və şer məclisləri hamısı bir yerdə yaradırdılar. "Məclisi-üns" və "Məclisi-fəramušan" ədəbi məclislərinə Şuşada Xan qızı Xurşudbanu Natəvan və Mir Möhsün Nəvvab başçılıq edirdilər. Bu məclislərdə 40-a qədər şair fəaliyyət göstərir, Gəncədə, Şamaxıda, Bakıda, Şəkiddə olan ədəbi məclislərlə şərtləşirdilər.

Vaxt darlığından Qarabağ ədəbi mühitinin son üç əsrdə fəaliyyət göstərmiş sənət korifeylərinin adlarını çəkməklə mənzərəyə müəyyən qədər olsa da aydınlıq gətirmiş olar. M.P.Vaqif – ilk realist şerin banisi, Qasım bəy Zakir – Azərbaycan satirasının bünövrə daşını qoyan bir sənətkar, Azərbaycanda maarifçi realizmin banilərindən biri; Aşıq Pəri – Azərbaycanın ilk professional klassik qadın aşığı; Xurşudbanu Natəvan – Məhsəti Gəncəvidən sonra Azərbaycanın qüdrətli qadın şairi, N.Vəzirov – M.F.Axundov ənənəsinin layiqli davamçısı, ədəbiyyatımızda ilk faciə janrının, Azərbaycan teatrının (N.Zərdabi ilə birlikdə) banisi, ilk müəllim-aktyor; Ə.Haqqverdiyev – ədəbiyyatımızda tarixi dram janrının banisi, ilk opera rejissoru və dirijoru; Ü.Hacıbəyli – Şerqdə ilk professional dahi bəstəkar, böyük dramaturq, ilk liberetto müəllifi, musiqili komediya janrının yaradıcısı, qəzetçi, qüdrətli publisist; Y.V.Çəmənçəminli – ilk tarixi romanlar müəllifi, yazıçı-etnoqraf, folklorşünas, diplomat, Ceyhun bəy Hacıbəyli – yazıçı, publisist diplomat, folklorşünas (Parisdə ilk dəfə "Qarabağ folkloru" kitabını fransızca və orijinal mətnlərlə çap etdiribdir); Əhməd bəy Ağay-

ev – Azərbaycan dövlətçiliyinin ilk nəhəng, mögikan ideoloqlarından biri, yazıçı-publisist alim, qəzetçi, erməni terrorizminə qarşı döyüşən ilk türk "Difai" milli təşkilatının yaradıcısı; Firudin bəy Kəçərli – ilk ədəbiyyat tarixçisi, maarifçisi, Qori və Qazax müəllimlər seminariyasının müdiri; Süleyman Sani Axundov – ilk uşaq ədəbiyyatının yaradıcılardan biri, "Laçın yuvası" dramında azərbaycanlı mentalitetini bütövlüklə özündə cəmləyən ilk bəy obrazının yaradıcısı, ilk Milli Qəhrəman adı alan yazıçı-pedaqoq; N.Vəzirov – görkəmli yazıçı-publisist, mühərrir, Şekspirin ("Otello") ilk tərcüməçisi: Qarabağ övladı kimi dünyaya göz açan bu sənət xadimləri sonradan Azərbaycan mədəniyyətinin və ədəbiyyatının ədəbi fikir korifeylərinə çevrildilər və bütün türk xalqının övladları kimi dəyərləndirildilər.

XX əsrin ikinci yarısından fəaliyyət göstərən (daha doğrusu, yeni dövr ədəbiyyatını yaradan) Qarabağdan çıxmış yüzlərlə yazıçı, dramaturq, şair, publisist, alim və jurnalisti bu siyahıya əlavə etsək, Qarabağ torpağının Azərbaycan ədəbi fikrinə verdiyi gücü-qüvvəni təsəvvürə gətirmək çətin olmaz. Süleyman Rəhimov, Əli Vəliyev, İlyas Əfəndiyev, Bayram Bayramov, Sabir Əhmədov kimi nəhəng söz sərrafları, xalq yazıçıları, söz ustaları Mehdi Məmmədov, Əkbər Ağayev, Qulu Xəlili, Məsud Əlioğlu, Əlfi Qasımov, İsi Məlikzadə, Məcid Şamxalov, Cəmil Əlibəyov, Qasım Qasımzadə, Famil Mehdi, Teymur Elçin, Cahangir Gözəlov, Elçin, Çingiz Abdullayev, Yusif Kərimov, Şahmar Əkbərzadə, Vaqif Cəbrayılzadə (Vaqif Bayatlı Öner), Seyran Səxavət, Aqil Abbas, Əli Əmirov, Zakir Fəxrı, Ənvər Əhməd kimi çox istedadlı yazıçı, şair və tənqidçilər, ədəbiyyatşünas dilçi alimlərimizdən Əkbər Bayramov, Tofiq Hacıyev, Kamran Məmmədov, Qəzənfər Kazımov, Kamal Vəliyev, Arif Hacıyev, Fəridə Vəzirova, Rasim Tağıyev, Qədir İsmayilov, Arif Sə-

fiyev, Vilayət Quliyev, İlham Rəhimli və onlarla adlarını çəkməyə imkan tapmadığım digər ziyalılar Azərbaycan ədəbiyyatının, bədii fikrinin, əbədiyyət elminin ən görkəmli simalarına çevrilmişlər və Azərbaycan ədəbiyyatını öz orijinal bədii-estetik və elmi təfəkkürləri ilə, dəyərli, orijinal yaradıcılıqları ilə zənginləşdirmişlər və inkişaf etdirmişlər. Və bu nəhəng, çoxğun, qurumaz fikir nəhri axmağındadır...

Qarabağı unudurmaq, yaddan çıxarmaq, yaddaşlardan silmək mümkün deyildir! Qarabağ Azərbaycanın arterial qan damarıdır – onun tarixinin, ədəbiyyatının, mədəniyyətinin yaradıcısı və ayrılmaz, qopmaz bir hissəsidir. Hələ iki əsr bundan əvvəl azərbaycanlı qadın şairi bütün Şərq boyu hayqırmışdır: "Yaddan çıxmaz Qarabağ".

Bizim indi müqəddəs, dönməz vəzifəmiz Qarabağda, Şuşada gülləborana düşən, qeyrət və millət simvolu olan Bülbülün, Natəvanın, Üzeyir bəyin beykəllərini oraya qaytarıb yenidən ucaltmaq və bütün dünyaya erməni vandalizmini nümayiş etdirməkdir...

Cıdır düzündə görüşənə qəder!..

## QARABAĞA HƏSR OLUNMUŞ KİTABLARIMIZI GENİŞ YAYMALIYIQ

**ÇİNGİZ ƏLİOĞLU,**  
*Azərbaycan Respublikası*  
*Mədəniyyət Nazirliyinin Nəşriyyat*  
*şöbəsinin müdiri, şair*

Mən musiqi tarixçisi deyiləm, amma kiçik bir düzəliş vermək istəyirəm. Məndən qabaq çıxış edən natiq dedi ki, Şuşada ilk musiqili tamaşa 1901-ci ildə olub.

1897-ci ildə Şuşada Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin rəhbərliyi ilə "Məcnun Leylinin məzarı başında" adlı səhnələşdirilmiş tamaşa səhnəyə qoyulub. Baş rolda Cabbar Qaryağdı oğlu çıxış edib. 1902-ci ildə həmin qrup "Fərhad və Şirin" tamaşasını hazırlayıb, baş rolun ifaçısı yenə də Cabbar Qaryağdı oğlu olub.

Görürsünüz, tarixin necə qərribə paralelləri var. Şuşada ilk musiqili tamaşa səhnəyə qoyulan ildə (1897), Azərbaycan vokal sənətinin banisi, dahi sənətkarımız Bülbül dünyaya gəlib. Bu yaxınlarda "Şuşa" nəşriyyatı "Bülbül əfsanəsi" adlı gözəl bir kitab nəşr edib. Çox keyfiyyətli təbaşirli kağızda nəşr edilmiş bu kitabda müxtəlif dövr Azərbaycan şairlərinin ölməz Bülbülə həsr etdiyi şeirlər toplanmışdır. Bu kitabı bizim hörmətli nəşir həmkarımız – Vasif Quliyev heç bir məddi kömək olmadan nəşriyyatın öz hesabına nəşr etmişdir.

Bu kitaba mən bir ön söz yazmışam. İcazənizlə çox qısa şəkildə kitabın ön sözündən bir hissəni sizə oxumaq istəyirəm.

"Daşaltıda, Xəlfəlidə qjıldayan çayın qayalarından birinin dibindəki çınqıllar arasında bir səs çınqısı qopdu, toxum tək münbit Qarabağ toprağında sürətlə cücərdi, qol-budaq atıb saxələndi, səslər çoxluğu içərisindən ucalığa can atdı. Qırxpilləkən boyu Cıdır düzünə dırmaşdı. Bu yüksəkliklər də onu qane etmədi. Malibəylinin xan çinarının başından aşib Kirsi, Ziyaratı fəth etdi, o qəlbilikdən qəlbli dolu fərəhlə dönüb, Ərimgəldiyə, Çanaqqalaya, Sarıbabaya, Xan qızı bulağına, Topxanaya baxdı, sonra da çağlayan bu səsin yamyaşıl qübbəsi millər, muğanlar, haramılar, spartular aşıb, kəpəzlərin, şahdağların qaşına qondu, əzəmətli səsin nəhəng günbəzi altına o tay-bu taylı bütün Azərbaycan torpağını aldı.

Bir xalq səsinin, bir millət avazının fəzası darlıq etdi bu səsə. Ecazkar səs meridianlar aşıb, ekvatoru qurşaqladı, çox səslərlə yarışıb bütün dünyaya yaraşdı. Aləm qəbul etdi onu, bu dünyanın dörd cəhətində yaşayan insanlar dilindən, dinindən asılı olmayaraq anladı onu, hər bir adam gördü ki, onun, məhz onun ağrı-acısından, sevinc-fərəhindən, dərd-qəmindən bəhs edir bu səs, dil açib çağlayır, göyüm-göyüm göynəyir...

Bax, beləcə bir səsin heyrətamiz möcüzəsi, əfsanəvi qüdrəti, hüdudsuz fəzasıyla genişlənilib böyüdü Azərbaycan fəzası, bir adın, bir millət ünvanının hüdudları genişləndi..."

"Respublika Xatirə Kitabı" redaksiyası "Azərbaycan harayı" adlı kitab nəşr etmişdir. Bu kitabda müxtəlif dövrlərdə Azərbaycan şairlərinin – Qarabağla, Qarabağ nisgili ilə bağlı yazdıqları şeirlər və poemalar cəmlənmişdir. Mən məsləhət görərdim ki, bu kitabdən hamımızın kitabxanasında olsun. Sizə bizim Nazirliyin digər nəşriyyatı – "Maarif" nəş-

riyyatının bu yaxınlarda nəşr etdiyi bir kitabı – tanınmış jurnalist Ziyəddin Sultanovun "Qarabağ müharibəsi: faktlar, hadisələr, düşüncələr" – kitabını da məsləhət görərdim.

Bu kitabda çox böyük bir zaman kəsiyində Qarabağda baş verən olaylar, bədnam qonşularımızın bizə sınıdığı Qarabağ münafişəsi ilə bağlı bütün faktlar yetərinəcə, kifayət qədər, dolğunluğu ilə öz ifadəsini tapıb. Bu kitabda Qarabağ torpağının azad edilməsi uğrunda öz canından keçən oğul və qızlarımız haqqında dəyərli faktlar toplanıb.

Qarabağda yaşayan, Qarabağda böyüyən, "Qarabağ" adının ucalığına xidmət edən çoxsaylı vətəndaşlarımız var. Bunlardan biri də Asya xanım Məmmədovadır. Asya xanım Qarabağın çox tanınmış nurlu, ziyalı əməkçi qadınlarından biridir.

Şəxsən mən Füzulidə böyümüşəm, Asya xanımı çox gözəl tanıyırdım. Gözəl bir əməkçi insan idi və hazırda onun oğlu Yadigar Aslanov Şuşa şəhərinin prokurorudur. Bax, onun anası haqqındadır bu kitab.

"Şuşa" nəşriyyatının çap etdiyi digər bir kitab "Zəhmlı polkovnik" adlanır. Bu kitabın müəllifləri – Əbülfət Mədətoğlu və Qasım Qasımlıdır.

Siz bunları tanıyırsınız. Bu kitab bizim polisimizin çox şərəfli nümayəndələrindən biri – polis polkovniki Sadıq Məmmədov haqqındadır. Qarabağ torpağının yetirdiyi çox vicdanlı və şəxsiyyətli insandır. Qəhrəmanın özü bu gün bizim məclisdə iştirak edir və indi də polisdə xidməti ilə o öz Vətən borcunu yerinə yetirir.

Bildiyiniz kimi, bu yaxınlarda Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin təsis etdiyi Yaddaş ədəbi mükafatına tanınmış yazıçımız Hüseynbala Mirələmovun yazdığı "Xəcalət" povesti laiyiq görüldü. Bu povest çox nəfis bir şəkildə bizim "Gənclik" nəşriyyatı tərəfindən çap edilmişdir. Bu kitabda cəmlənən

Qarabağ torpağı ilə bağlı yazılar istedadlı bir yazıcının gələmindən çıxan əsərləridir.

Digər bir əsər bizim tanınmış jurnalistimizin qələminə məxsusdur. Bu onun yazıçı kimi ilk gələm təcrübəsidir. Bu əsər Fazil Quneyin "Qara Qan" romanıdır. Bu roman Yazıçılar Birliyində müzakirə olunmuş və çox müsbət qarşılanmışdır. Romanda yenə də Qarabağ olayları əks etdirilir.

Kitablar çoxdur. Tanınmış yazıçı-jurnalist Yusif Kərimovun "Qarabağ şikəstəsi" adlı kitabı çıxıb. Nazim Əhmədlinin Azərbaycan Respublikasının ilk müdafiyyə naziri, mərhum general-leytenant Valeh Bərşatlıdan bəhs edən "Mənim Generalım" kitabı işıq üzü görmüşdür.

Hörmətli nazirimizin dediyi kimi, keçən konfransın materiallarını özündə cəmləşdirən bu kitab nazirliyimiz tərəfindən çox operativ şəkildə nəşr edilib. Bu gün mən bu kitabı sizin çoxlarınızın əlində görürəm. Və nazirimizin qeyd etdiyi kimi bu konfransın materialları da nəşr ediləcəkdir.

Mən fürsətdən istifadə edib bir məsələni hörmətli nazirimizin və iştirakçıların diqqətinə çatdırmaq istəyirəm. Məsələ burasındadır ki, bizim nazirimiz həqiqətən gərgin bir iş rejimində işləyir. Kitab nəşri sahəsi çox mühüm sahədir. Hazırda Azərbaycanda kitab nəşri son dərəcə aşağı səviyyədədir. Bu, müəyyən səbəblərlə, deyək ki, maliyyə sıxıntısı və sair səbəblərlə əlaqədardır. Amma bizim bu gözəl xalqımız, adambaşına ildə 200 manatlıq kitab alır. 8 milyon 250 min əhali olan respublikamızda adambaşına ildə 200 manatlıq kitab satılır. Bu kitab satışı üzrə dünyada ən aşağı göstəricidir. Son 4 ildə Azərbaycan kitabı beynəlxalq sərgilərdə iştirak etmir. Çox acınacaqlı bir vəziyyətdir. Məsələ burasındadır ki, Qarabağ olayları ilə bağlı müəyyən informasiya boşluqları yaranır. Hamımızın yadındadır. Bu günlərdə respublikamızda olan İngiltərə lord-

lar palatasının bir üzvü, dedi ki, bizim Qarabağ olaylarından xəbərimiz yoxdur. Çox ürək ağrısı doğuran bir məqamdır. Baxmayaraq ki, Möhtərəm Prezidentimiz tərəfindən, Mədəniyyət Nazirliyimiz tərəfindən, digər hüquqi və ictimai təşkilatlar tərəfindən bu sahədə son dərəcə böyük işlər görülür. Amma İngiltərə kimi böyük və nüfuzlu bir dövlətin parlament üzvləri Qarabağ gerçəklikləri barədə heç bir məlumata malik deyil. Bunun başlıca səbəblərindən biri də Azərbaycan kitabının dünya forumlarında iştirak etməməsidir. Mən inanıram ki, gələcəkdə bu sahədəki mövcud boşluqları doldurmağa nail olacağıq. Mən otuzillik təcrübəsi olan bir naşir kimi Almaniyadan tutmuş, deyək ki, Təbrizdək, o cümlədən Rusiyada, İsraildə, Amerikada, İranda təşkil olunan çox böyük kitab sərgilərində iştirak etmişəm və deməliyəm ki, iqtisadi vəziyyətləri bizdən xeyli zəif olduğu halda ermənilər Qarabağ hadisələri, Qarabağ tarixi, Qarabağ memarlığı haqda böyük canfəşanlıqla neçə-neçə kitab çap elətdirib, orada nümayiş etdirirlər. Zamanımız, dövrümüz informasiya əsridir, informasiya mənasında şübhəsiz ki, biz geri qalmalıyıq. Bizim musiqi ictimaiyyətimizin, xüsusilə, şuşalıların yadındadır ki, görkəmli maestromuz Niyazinin rəhbərliyi ilə Azərbaycan simfonik orkestri Şuşada, Cıdır düzündə necə konsertlər verərdi. İndi Niyazi, Allah rəhmət eləsin, dünyasını dəyişib. Amma Möhtərəm Prezidentimizin və hörmətli Nazirimizin qayğısı və səyləri sayəsində bizim simfonik orkestrimiz bu gün də yaşayır və fəaliyyət göstərir. Mən əmənməm ki, Allah qoysa, bütün Azərbaycan əhali, o cümlədən biz qarabağlılar və şuşalılar, inşaallah yenidən Şuşada həmin simfonik orkestrə, bu səfər Zülfü Adıgözəlov və Vasif Adıgözəlov ocağının digər bir yetirməsi Yalçın Adıgözəlova dirijorluğu ilə qulaq asacağıq.

## XX ƏSRDƏ ŞUŞA ŞƏHƏRİNİN MUSIQI MƏDƏNİYYƏTİ

RƏSUL İSMAYILOV,

*Şuşa şəhər Bülbülcan adına 2 sayılı uşaq  
musiqi məktəbinin direktoru*

Azərbaycanda bir çox mədəniyyət ocaqları mövcud olmuşdur ki, onlardan biri Şuşadır. Bu şəhər son 250 il ərzində Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafında böyük rol oynamışdır. Azərbaycanın bir çox məşhur şəxsləri- alimləri, yazıçıları, şairləri və ümumiyyətlə incəsənət xadimləri məhz bu şəhərdə dünyaya göz açmış, öz yaradıcılıqları ilə əbədi olaraq tarixə düşmüşlər.

Şuşa Pənəhəli xanın dövründən Azərbaycanın ticarət və sənətkarlıq mərkəzlərindən biri olmuşdur. Məlumdur ki, mədəniyyətin və təhsilin inkişafı bilavasitə iqtisadiyyatla bağlıdır. XVIII əsrin sonundan başlayaraq XX əsrə qədərki dövrdə Şuşanın iqtisadi baxımdan yüksəlişi şəhərin mədəni həyatına müsbət təsir göstərmişdir. Əzəldən elmə-maarifə, sənətkarlığa daima diqqət göstərən şuşalılar gənc nəslin maariflənməsi üçün onları Rusiya və Avropa ölkələrinə göndərər, təhsilini bitirən gənclər isə Şuşaya qayıdaraq bu şəhərdə təhsilin və mədəniyyətin inkişafı üçün əllərindən gələni edirdilər. Təkcə XIX əsrdə şəhərdə fəaliyyət göstərən realni məktəbin təhsil sistemində nəzər salsaq görərik ki, bu məktəbdə dərslər türk, alman, fransız və rus dillərində tədris olunurdu.

XIX əsrdən Şuşa öz ədəbi məclisləri ilə diqqət mərkəzində olmuşdur. Şübhəsiz ki, bu məclislərin fəaliyyəti nəticəsində Şuşa şəhəri böyük incəsənət və musiqi mərkəzinə çevrilmişdir.

Azərbaycan Elmlər Akademiyasının topladığı məlumata görə təkcə XIX əsrdə Şuşada 95 şair, 22 musiqişünas, 38 xanəndə, 19 xəttat, 16 nəqqaş, 12 nüsxəbənd, 5 astronom, 18 memar, 16 həkim, 42-yə qədər müəllim və s. olmuşdur.

Hələ XX əsrə qədər Şuşanın hər bir guşəsində, xüsusilə Cıdır düzü və İsa bulağında bir çox yerli məşhur xanəndə və sazəndələrin, o cümlədən şəhərin qonağı olan incəsənət xadimlərinin iştirakı ilə mədəni məclislər təşkil olunur, onlar öz çıxışları ilə tamaşaçıları feyziyab edərdilər.

XX əsrin əvvəllərində 1901-ci ildə Şuşada Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin rəhbərliyi ilə ilk dəfə "Şərq konserti" keçirilir. Bu konsert sonrakı illərdə Bakıda da təşkil olunmuşdur.

XX əsr Şuşanın mədəni həyatında "Mahnı bayramları" xüsusilə yadda qalır. 1983-cü ildə şəhər ziyalılarının təşəbbüsü ilə təşkil olunan "Mahnı bayramı" 1991-ci ilə qədər hər il may ayında Şuşanın dilbər guşələrindən biri olan Cıdır düzündə keçirilmişdir.

1989-cu ildə Respublika Mədəniyyət naziri cənab Polad Bülbüloğlunun təşəbbüsü ilə Cıdır düzündə "Xarı bülbül" Ümumittifaq muğam festivalı təşkil olundu. Bu festivalın açılışında Azərbaycanın Mədəniyyət Naziri, bəstəkar və müğənni Polad Bülbüloğlu, Moskva Dövlət Konservatoriyasının professoru Vyaçeslov Şurov, SSRİ Folklor komissiyası redaksiya bölməsinin müdiri Boleslav Rabinoviç, Respublikanın xalq artisti professor Vasif Adıgözəlov, Ü.Hacıbəyov adına Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasının professoru Oqtay Quliyev, Türkmənistan Mədəniyyət Nazirliyinin məsul işçisi Nepesmurad Meredov, Başqırdistanın tanınmış mu-



siqşunası Fatma Faizova, Qırğızstanın məşhur "Küy" ustaları və bir çox digər incəsənət xadimləri iştirak etmişlər.

70-ci illərdə şəhərdə "Oxu tar", "Tər çiçəklər", "Muğam" ansanblı yaradılmışdır. "Muğam" ansanblı Bakıda, Naxçıvanda və respublikanın müxtəlif rayonlarında uğurla çıxış etmişdi. Bütün bu uğurlara görə ansanbl 1982-ci ildə Mədəniyyət Nazirliyinin qərarı ilə "Xalq ansanblı" adını alır.

1981-ci ildə Şuşada görkəmli şairimiz Molla Pənah Vaqifin məqbərəsinin açılışı olmuş, bu mərasimdə başda cənab Heydər Əliyev olmaqla respublikanın rəhbər orqanlarının nümayəndələri və bir çox incəsənət xadimləri, ədiblər iştirak etmişlər. Bu mərasimdən sonra hər ilin may ayında Cıdır düzündə Vaqif poeziya günləri keçirilirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, Molla Pənah Vaqifin məqbərəsi öz gözəlliyi ilə şəhərin memarlıq abidələri sıyahısına daxil olmuşdur.

XX əsrdə Şuşanın mədəni həyatı görkəmli incəsənət xadimlərinin yubileyli ilə də zəngindir.

1985-ci ildə Şuşada Azərbaycan bəstəkarlıq məktəbinin banisi Üzeyir Hacıbəyovun yubileyi təntənəli şəkildə SSRİ-nin bir çox mədəniyyət və incəsənət xadimlərinin iştirakı ilə qeyd olunmuş, bu münasibətlə bəstəkarın abidəsi ucaldılmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Şuşanın ənənələri işğal dövründən sonra da davam etmişdir. Bu baxımdan 1997-ci ildə Bakıda şüahlılar tərəfindən dahi müğənni Bülbülün 100 illik yubileyi, 2001-ci ildə isə məşhur xanəndə Xan Şuşinskiyin yubileyi təntənəli şəkildə qeyd olunmuşdur.

Azərbaycan professional bəstəkarlıq məktəbinin yaranması XX əsrin birinci yarısına təsadüf etmiş və bu şanlı səhifələrin yazılmasında şuşalı bəstəkarların xüsusi rolu olmuşdur. Görkəmli musiqişünas Vinqradov Üzeyir Hacıbəyov haqqındakı kitabında Şuşanın musiqi mühitini belə təsvir

etmişdir: "Şuşa musiqiçiləri Azərbaycan musiqisinin tarixini yaratmış və onu yalnız öz vətənlərində deyil, həm də Şərqi başqa ölkələrində təmsil etmişlər". Artıq keçən əsrə nəzər salarkən Şuşanın musiqi tariximizə bəxş etdiyi bəstəkarlar sırasında dahi Üzeyir bəy Hacıbəyov, Zülfüqar Hacıbəyov, musiqişünas bəstəkar Ağalar Əliverdiyev, Məşədi Cəmil Əmirov, dirijor-bəstəkar Niyazi, Soltan Hacıbəyov, Əşraf Abbasov, Zakir Bağirov və Süleyman Ələsgərovun adlarını böyük fəxrə çəkmək olar.

Əgər biz soy adlarına nəzər yetirsək, Azərbaycan incəsənəti tarixində Hacıbəyovlar, Əliverdiyevlər, Bədəlbəylilər nəsilələrinin xüsusi rolu olduğunu görürük. Bütün bu nəsilələr Şuşa ziyalılarının böyük bir hissəsini təşkil etmiş, Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafında əvəzsiz xidmətlər göstərmişlər. Qeyd etməliyik ki, müxtəlif dövrlərdə bir çox musiqişünaslar tərəfindən bu bəstəkarların həyat və yaradıcılığı, ayrı-ayrı əsərləri dəfələrlə təhlil olunmuş, onlar haqqında müxtəlif məqalələr, kitablar, elmi işlər yazılmışdır.

Şuşada ilk musiqi məktəbinin yaradılması XIX əsrin 70-ci illərində Xarrat Qulu və Molla İbrahimin adı ilə bağlıdır.

XX əsrdə Şuşada musiqi təhsilinin inkişaf etdirilməsi sahəsində də bir çox işlər görülmüşdür. Məhz bu səbəbdən 1932-ci ildə Bülbülün təşəbbüsü ilə şəhərdə ilk musiqi məktəbi fəaliyyət göstərməyə başlayır. Bir çox təcrübəli müəllimlər, o cümlədən Üzeyir Hacıbəyovun tələbəsi Fatma xanım Zeynalova, Qəmbər Hüseynli, Rəsul Əsədov və başqaları bu məktəbdə çalışmışlar. Bəstəkarlardan Əşraf Abbasov, Süleyman Ələsgərov, dirijor Kamal Məmmədov ilk musiqi təhsilini bu məktəbdə almışdılar. Süleyman Ələsgərov sonuncu kursda oxuyarkən (1939-1940) musiqi məktəbində müəllim kimi fəaliyyət göstərərək, gənclərə musiqi nəzəriyyəsinə və tarixi xitəsindən dərs demişdir.

Onu da qeyd edək ki, 1938-1939-cu illərdə bu məktəbdə S. Ələsgərov tələbələrə ibarət xalq çalğı alətləri orkestrini təşkil etmişdir. Həmin orkestr şəhərdə və ətraf rayonlarda uğurla konsertlər vermiş və rəğbət qazanmışdır.

Musiqi məktəbi 1984-cü ildən Niyazi adına "Uşaq incəsənət musiqi məktəbi" kimi fəaliyyət göstərir.

1974-cü ildə orta ixtisas musiqi məktəbi fəaliyyət göstərməyə başlayır. 1980-ci ildə o, Musiqi Texnikumuna çevrilir.

1990-cı ildə Şuşada daha bir musiqi məktəbi – Bülbülcan adına uşaq musiqi məktəbi təşkil olunur.

Şuşada musiqi təhsilinin inkişaf etdirilməsi sahəsində görülən işlərdən biri də Ü.Hacıbəyov adına Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasının Şuşa filialının yaradılması məsələsi idi.

1990-cı ildə yaradılan filiala S.Ələsgərov direktor təyin edilir. Şuşada filialın yerləşdirilməsi üçün münasib bina seçilsə də, artıq get-gedə gərginləşməkdə olan Qarabağ problemi bu təhsil ocağının müvəqqəti olaraq Bakıda fəaliyyət göstərməsinə səbəb olur.

Ü.Hacıbəyov adına Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasının Şuşa filialı 1990-cı ildən 2000-ci ilə qədər Bakı Musiqi Akademiyasının binasında yerləşmişdir. Hal-hazırda bütün başqa filiallar kimi Şuşa filialı da ləğv edilmişdir.

Bildiyimiz kimi, Azərbaycan ifaçılıq məktəbinin yaradılmasında Şuşa sazəndə və xanəndələrinin böyük rolu olmuşdur. Tanınmış rus şairi S.Yeseninin "Əgər oxumağı bacarmırsansa, deməli şuşalı deyilsən" fikrinin el məsələinə çevrilməsi də təsadüfi deyil.

Əli Əsgər (Sadıqcanın müəllimi), Sadıqcan (1846-1902); Məşədi Zeynal (1850-1918), Malıbəyli Həmid (1865-1922), Məşədi Cəmil Əmirov (1875-1928) qarmonçalan Kərbəlayı Lətif (1876-1944) mərsiyəxan xanəndə, qarmonçalan Abuta-

lib Yusifov (1884-1937) və başqalarının adları Azərbaycan ifaçılığı tarixində özünəməxsus yer tutmuşdur.

XIX əsrin əvvəllərindən bu günümüzdə qədər şəhərin Azərbaycan musiqi mədəniyyətinə bəxş etdiyi xanəndələri xatırlasaq, onda fəxrli demək olar ki, xanəndəlik tarixinin inkişafında Şuşa ifaçılarının əvəzsiz rolu olub. Hacı Hüsni, Məşədi İsi, Bülbülcan, Malıbəyli Cümşüd, Cabbar Qaryağdıoğlu, Keçəçi oğlu Məhəmməd, Məşədi Məmməd Fərzəliyev, Zəbul Qasım, Məcid Behbudov, Segah İslam, Seyid Şuşinski adlarını xüsusi qeyd etmək olar. XX əsr xanəndəlik sənətinin inkişafında isə Musa Şuşinski, Xan Şuşinski, Pərxan Cəlil və Bülbülün əvəzsiz rolu olmuşdur. Onların hər biri ayrı-ayrılıqda öz ifaları ilə muğam sənətinin və xarq məhlətlərinin bu günə qədər çatdırılmasında xüsusi xidmətlər göstərmişlər. Adları qeyd olunan sazəndə və xanəndələr haqqında dəfələrlə müxtəlif məqalə, kitab, elmi işlər yazılmasına və ifa üslubları musiqişünaslar tərəfindən təhlil olunmasına baxmayaraq Mürsəl Məşədi Süleyman oğlu, Məşədi Nəriman Bahadıq oğlu kimi sənətkarlar haqqında çox az məlumat var.

XX əsrdə şəhərin mədəni mühitində müxtəlif illərdə yaşamış Şuşa Kolxoz-Sovxoz Teatrı, Üzeyir Hacıbəyov adına Şuşa Dövlət Musiqili Teatrı, Şuşa Musiqili Xalq Teatrı adı ilə tanınan musiqili teatrların xüsusi rolu olmuşdur.

1992-ci il mayın 8-dən – Şuşanın işğalından sonra Şuşa Dövlət Dram Teatrı Mədəniyyət Naziri Polad Bülbüloğlunun təşəbbüsü ilə həmin ilin avqust ayından müvəqqəti olaraq Bakıda Gənc Tamaşaçılar Teatrının binasında yerləşdirilmiş və bu günə qədər səhnədə bir çox görkəmli sənətkarların əsərlərini tamaşaya qoymuşdur. 1993-cü ildən günümüzdə qədər teatrın repertuarına bir çox əsərlər, o cümlədən Ü.Hacıbəyovun "Arşın mal alan", S.Ələsgərovun "Özümüz

bilirik", V.Adıgözəlovun "Nənəmin şahlıq quşu" kimi ope-  
rettaları daxil edilmişdir.

Artıq XX əsr tarixə qovuşub və biz üçüncü minilliyə qə-  
dəm qoymuşuq. Keçən əsr Azərbaycan tarixi və mədəni  
həyatı bir çox hadisələrlə zəngin olmuşdur. Onu da qeyd et-  
mək lazımdır ki, bu əsrdə tarixin bir çox acı səhifələri yad-  
daşlara həkk olunub. XX əsrdə Şuşa tarixə mədəni həyatı ilə  
yanaşı, həm də Azərbaycanın ən faciəli hadisələrinin mərkəzi  
kimi daxil olmuşdur. Əsrin əvvəllərindən başlayaraq  
1905-1907, 1918-1920-ci illər erməni-müsəlman toqquşma-  
ları, 1923-cü ildən ermənipərəst siyasətçilərin DQMV-ni yar-  
atmaq ideyası və nəticədə bu mədəniyyət məbədinin vilay-  
ət tabeçiliyinə çevrilməsi faktı Şuşanın süqutuna doğru apa-  
ran yollardan biri kimi qeyd olunmalıdır. Bütün bu hadisələ-  
rin nəticəsi kimi Şuşa 1992-ci il mayın 8-də faciəli şəkildə  
erməni və rus silahlı qüvvələri tərəfindən işğal edilir. Qeyd  
etmək lazımdır ki, əsrin əvvəllərindən Şuşada fəaliyyət gös-  
tərən bir çox mədəniyyət və təhsil ocaqları işğaldan sonra  
hazırda öz işlərini Bakı şəhərində və respublikanın başqa  
bölgələrində davam etdirirlər. Bu da bir daha sübut edir ki,  
XX əsri Şuşasız, başa vursaq da bu mədəniyyət ocağının  
ənənələri günümüzə qədər yaşayır.

Şuşa maraqlı memarlıq abidələri ilə də zəngin olmuşdur.  
Təəssüflə qeyd etməliyik ki, artıq bütün bu abidələr, o cümlə-  
dən M.P.Vaqifin məqbərəsi erməni faşistləri tərəfindən dağı-  
dılmış və hətta güllələnmişdir. Hazırda şəhərin didərgin əha-  
lisi arasında həm də güllələnmiş heykəllər var. Bu o insanla-  
rın heykəlləridir ki, onlar Azərbaycan mədəniyyət tarixinin  
şanlı səhifələrini yazmışlar. Onlar Xurşudbanu Natəvan,  
Üzeyir bəy Hacıbəyov və Bülbüldür. Əsirlikdən xilas olmuş  
"yaralı heykəllər" hazırda R.Mustafayev adına Azərbaycan  
Dövlət İncəsənət Muzeyində qaçqınlıq həyatını yaşayır.

XX əsr Azərbaycan mədəniyyət tarixinə dörd SSRİ xalq  
artisti- Üzeyir Hacıbəyov, Bülbül, Mehdi Məmmədov, Sol-  
tan Hacıbəyov və Şuşa əsilli Niyazi, Rəşid Behbudov, Fikrət  
Əmirov, Fərhad Bədəlbəyli kimi incəsənət xadimlərini bəxş  
edən bu şəhər tezliklə işğaldan xilasını gözləyir. Ümid edi-  
rik ki, tezliklə şəhər işğaldan azad ediləcək və mədəniyyət  
xadimləri və işçiləri də öz fəaliyyətlərini uğurla davam etdi-  
rəcəklər.

## ŞUŞA BÖLGƏSİNİN TOPONİMLƏRİ

### BƏRSAIL MƏHİŞOĞLU

Azərbaycan və indiki Ermənistan ərazisindəki toponimlərin öyrənilməsi sahəsində görülmüş və görülən işlər, yaxın vaxtlara kimi sahib durmadığımız çox sərvətlərimizə tamahlıların, onlara yiyələnmək istəyənlərin əsassız izahatlarla nəşr etdirdikləri əsərlərin üzərinə kölgə salır, onların müəlifləri olan erməni alimlərinin tarixi faktları, mənbələri əsassız olaraq öz xeyirlərinə saxtalaşdırdıqlarını bütün dünyaya məlum edir. Buna görə də, Qarabağın dağlıq hissəsinin də mövcud türk mənşəli toponimlərini toplamaq, öyrənmək, mənə elə gəlir ki, çox vacib işlərdəndir.

Biz torpaqlarımızı azad edəcəyik, əks halda Azərbaycan olmayacaq.

Yuxarı Qarabağın yer adlarını öyrənməyiniz çox gərəkdir. Çünki, həmin toponimlərin çox hissəsi öyrənilməmiş, bir hissəsi isə erməni millətçi alimlərin tərfinləndirilmiş təhrif edilərək kökündən uzaqlaşdırılmışdır.

Məruzədə Yuxarı Qarabağın toponimlərindən Şuşa bölgəsinin toponimləri haqqında söhbət açacağıq.

Yuxarı Qarabağın toponimləri haqqında biz Q. Qeybulayevin, M. Seyidovun, İ. Quliyevanın əsərlərində verilmiş fikirlərlə tanışıq.

Erməni millətçi dilçi alimləri həqiqətə göz yumaraq dünyanı belə bir uydurmaya inandırmaq istəyirlər ki, Azərbaycan türkləri Azərbaycan ərazisinə X əsrdən sonra gəl-

məyə başlamışlar. Halbuki artıq dünyanın bir çox dilçi və tarixçi alimləri M. Seyidovun "Azərbaycan xalqının soy-kökünü düşünərəkən" əsərində yazdığı "türk Azərbaycan dil-i qəbilə birləşmələri eradan azı-azı on altı əsr qabaq bu ölkənin sakinləri olmuşlar" (səh. 345) fikrinə şərikdirlər. Strabona görə saqlar b.e.ə.VI əsrdə yaşamışlar. İ. M. Dyakonova görə isə e.ə saqlar Qafqazda yaşamışlar.

Erməni alimləri B. Şubabyan, M. Barxudaryan, Q. Karantsyan belə olan vəziyyətdə sakların, guya erməni tayfası olması haqqında "sübutlar" axtarmışlar və Yuxarı Qarabağ toponimlərini ya erməni sözü kimi izah etmək istəmişlər (məsələn: Arşak, Qarabağ, Qarqar), ya da buna "nail" ola bilməyəndə onu başqa dilin (türk dilindən qeyri) sözü kimi şərh etməyə çalışmışlar. Erməni alimləri Yuxarı Qarabağ toponimlərini öyrənərək, nəyin bahasına olursa-olsun, bu yerlərin erməni torpaqları olmasını sübut etmək üçün dəridən-qabıqdan çıxmışlar. Ermənilər yoxa bilmədikləri toponimləri DQMV-də dəyişdirib erməniləşdirməklə məşğul olanda SSRİ hökuməti tərəfindən elə bəyənilmişdi ki, yerlərdə dinənlər, etiraz edənlər, erməniləşdirmə siyasətinə qarşı çıxanlar millətçi, xalqlar dostluğunun düşməni adlandırılırdı. Ermənilər həm də Azərbaycan türklərinin yaşadıkları kənd, qəsəbə, rayon və şəhərlərin vəzifəliyilərini də qohum eləməklə erməniləşdirirdilər.

Z. M. Bünyadov "Azərbaycan VII-IX əsrlərdə" adlı kitabının 99-cu səhifəsində erməni alimi Vartapetovdan çıxarış gətirərək yazır: "Erməni katalikosluğu və naxararlarının mənfəyi hər dəfə tələb etdikdə erməni kilsəsi həmişə yadelli işğalçıların köməyinə əl atır, "xaç bayrağı ilə öz yolu üzərində tarixi Ağvaniya və onun bir hissəsi olan Qarabağ (Arşak) xalqlarını yox edirdi".

Məncə, bu çıxarışın ermənilərin bizə qarşı törətdikləri

soyqırımını isbat etmək üçün məqsədli olmalarının əlavə izahına ehtiyac yoxdur.

Deməli, Yuxarı Qarabağın toponimlərinin toplanıb öyrənilməsi bir də ona görə vacibdir ki, çoxəsrlik bir sıxışdırılma-da özünün toponimlərini qoruyub saxlamış Azərbaycan türklərinin adqoyma bacarığı, qoyulan adların ərazi ilə uyğunlaşdırılıb-uyğunlaşdırılmaması cəhəti, onunun bugünkü vəziyyəti ilə kökü arasındakı fərqlər, oxşarlıqlar bərdə nəticəyə gəlmək mümkün olsun. Yuxarı Qarabağın ərazisindəki toponimlər öyrənildikcə bu adları qoyan və yaşadan millətimizin tarixin müxtəlif çağlarında rastlaşdıqları işğalçılarla necə döyüşdüklerini, onların adlarının yox edilməsi məqsədinin qarşısını necə almalarını da görəyik.

Biz bilirik ki, toponimlər təkcə coğrafi adlar deyil, onlar dilin mövcud materialı əsasında formalaşmış özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik dil bəlgələridir. Özündə tarixi və coğrafi faktları saxlayan toponimlərin hər birinin formalaşmasında türk dilimizin qanuna uyğunluqlarından istifadə olunmuşdur. Şuşa bölgəsinin yer adlarının da öz yaranma və yayılma şəklinə görə belə xüsusiyyətləri vardır.

Şuşa bölgəsində 46 yaşayış məskəninin adı vardır. Bunların əmələ gəlmə cəhətlərinə nəzər salsaq, onları aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilirik:

1. Türk mənşəli toponimlər: bunlar böyük əksəriyyət təşkil edir və onların da öz növləri vardır:

a) Etonimlər əsasında formalaşan toponimlər, məsələn Qayıbalı, Qarqar çayı, Ağvan çayı, Dükənlər, İmirli qışlağı, Laçınlar, Malibeyli, Qullar, Quşçular, Şuşa, Şüşülü;

b) Antroponimlər əsasında formalaşan toponimlər: Nəbilər, Mirzələr, Xudaverdilər, Cəmillər, İmamqulular, İmanlar, Məmişlər, Paşalar;

c) Antroponimlərdən bir hissəsinin tərkibində titul bildi-

rən sözlərin iştirak etməsi ilə düzələn toponimlər: Xərxa, Turabxa, Səfixanlar, Şaxoq, Xanlıqpəyə;

ç) Hidronimlər və hidronimlər: Məsələn, Çaykənd, Turşsu, Suarası, Şırlan;

d) Şuşa bölgəsinin bəzi toponimləri ictimai-siyasi xarakter daşıyır. Məsələn,

Topxana(məşə), Kirovski (Qaraqışlaq), Xanlıqpəyə, Cıdır düzü;

q) Toponimlərin bir qismi xatirə-memorial toponimlərdir. Xan qızının bulağı, Mehmandarovların evi. Qırxaltı makro toponimdən yalnız ikisinin (Yıxtsağoh və Tevanavan) erməni mənşəli olması onların gəlmə olduğunu sübut edir.

Toponimlər içərisində ən maraqlısı və əhəmiyyətli etnonimlər əsasında formalaşan toponimlərdir. Şuşa bölgəsinin Malibeyli kəndinin ərazisində Ağvan başı adlanan düz və Qarqar çayının sağ qolu olan Ağvan çayı var.

Erməni millətlərindən olan B.A.Ulubabayan "Albaniya", "Ağvenq" və "Aran yer adları" əsərində (erməni dilində tarixi filoloji jurnal, səh. 117) Albaniya sözünü erməniləşdirə bilmədiyindən onun açımını kelt dilində axtarı və "alp"-in "yer", "dağ", "dağ zirvəsi" olduğunu bildirir. B.Ulubabayan Ağdaşın düzən hissəsindəki "Alpi" kənd adını görməzliyə vurur. Ağsaqa təkurunun casusunun dediyi: "İtini ulatmayan, çətigini muğlatmayan alpanlar başı Qazan oğlancığı ilə sərxos olub yatırlar" ifadəsindəki Qazanın "alpanlar" başı olmasını bilməzliyə vurur. Bizim fikrimizcə, "ağvan", "ağvan"la eynidir. Sadəcə, bu gün də Azərbaycan türkcəsinin dialektlərində mövcud olan b-v əvəzlənməsinin nəticəsində baş verən dəyişiklikdir.

Mühacirətdə ömrünü başa vurmuş alimlərimizdən Mirzə Bala Məmmədzadə "Azərbaycan türk-alban dövləti" əsərində (Ankara, 1951) yazır: "Antik və qədim əsrlərdə (b.e.ə V

və b.e. X əsrləri) Azərbaycan ərazisində türk tayfaları yaşamış və ayrı-ayrı vaxtlarda bu ərazidə hökumətlik etmişlər, bu ərazidə qarqarlar, bulqarlar, hunlar, saklar, qaşqaylar, qarabanlar, ağbanlar və başqa türk tayfaları yaşamışlar".

Maraqlı kənd adlarından biri "Qayıbalıdır". Biz "balı"-nın "qoçaq" – demək olduğunu və həm də tayfa adı, yəni etnonim olduğunu bilirik.

"Qayı" sözünün açımı barədə düşünərkən müasir dilimizdəki "qayış" – (döyülmüş bərkidilmiş döş), "qayım qala" (möhkəm qala) ifadəsini, "qayım-qədim" olasan alqışını xatırlayırıq və bilirik ki, XIX əsrdə də A. Ələsgərdə "qayım ağ" ifadəsində "qayım" möhkəm mənasında işlənmişdir.

Onu da deyək ki, qayı qədim türk qəbiləsindən olub oğuzun əsasını təşkil edirdi. T. Rəşidəddinin "Oğuznamə" sində oxuyuruq. "Oğuz soyundan olan padşahlar beş övladın törəmələridir: Kayı, Yazır, Eymur, Avşar və Bedili" (səh. 60). Buradan aydın olur ki, kayı // qayı oğuz soyundan olan qəbilədir. Bu qəbilənin də törəmələri var və həmin qəbiləyə daxil olan törəmələr haqqında M. Vəliyev (Baharlı) "Azərbaycan fiziko-qloqrafikəsi öçerki" (Baku, 1920. Səh.40) əsərində yazır ki, qayı qəbiləsinə daxil olan tayfalar qacar, zülqədər, çobanı, baharlı, padar, ustaclulək, xəllili, sorsor, şaqax, ossalu, zengenli, armaludur.

"Kitabi-Dədə Qorğud" (səh. 48) dastanında biz "Qayı" toponimi ilə qarşılaşıırıq. "Axır zamanda xanlıq qeri Qayıya dögə, kimsənə əllərindən almaya, axır zaman olub qiyamət qəpunca".

Mənbələrdə "Qayı" antroponim kimi işlənir. F. Rəşidəddin göstərir ki, Bozoklardan Yünxanın birinci oğlunun adı Kayıdır. ("Oğuznamə", səh. 39).

Çox güman ki, Qayının Gün xanın oğlu olmasından yana eski türklərin ağaca olan inamına əsasən Ə. Fərzəli qayın ağ-

acı od kimi yaraşıqlıdır, şüa kimi ağdır, düz qamətli görünüşü ilə odu təşkil edir. (Dədə-Qorqud yurdu, səh.149) F.Rəşidəddin də "kayı" adının mənasını "möhkəm" kimi şərh edir və göstərir ki, onqonu "şahindir".

Bütün bu deyilənlərdən belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, "qayı" Günün oğludur, ağdır, düzdür və möhkəmdir. Qayı həm də etnonimdir. Deməli Qayıbalı möhkəm balıqlar və ya qayı ilə balı tayfalarının adından əmələ gəlmiş toponimdir.

Şuşa bölgəsinin tayfa adı ilə bəllilənən ən qədim kəndlərdən biri Zarislıdır.

Adın tərkibi Zar-is-ı hissələrinə ayrılır. Şəhəvəddin Məhəmməd ən-Nəsevî "Jizneopisaniye sultana Djalal ad Dina Manqburnı" əsərində "Zaris" toponimini verir.

Q. Qeybullayev maday // Midya şəxs adlarından danışında "Zariş" antroponimindən bəhs edərək göstərir ki, bu adaya e.ə 820-ci ildə rast gəlinir. E.A.Qrantovskiyə görə, "Zariş" İran mənşəli addır və zar/zər, qızıl, sarı mənasını bildirir (Predney Azığ, səh.214)

Q. Qeybullayev başqa bir müşahidə də verir: "Zariş şumerlə Sar Allahının adı ilə bağlı teofor addır. Türk-mağolca Sar-"Ay" və "eş"- "kimi", "ona bərabər" sözlərindən yaranıb. Eramızdan əvvəl X əsrdə Orta Asiyada saklarda çarıca Zarına (zar/sar//allah, ina//ənə//ana sözlərindən) şəxs adı ilə müqayisə olunur. (Q.Ə.Qeybullayev "Azərbaycan türklərinin təşkilat tarixindən", səh.102) Bu çıxarışda bizim üçün maraqlı olan e.ə.V əsrdə orta Asiya saklarında çarıca Zarinanın olmasıdır. Çünki haqqında danışdığımız Zarislı da sakların məskunlaşdığı başqa bir yerdə – Qarabağda – Arsakda mövcuddur. Deməli, məlum oldu ki, Şumerdə Zar// Sar// Şar Allah adı imiş. Zarislı isə Zar// Sar// Şar Allahın inanan is, us-eldir-ulusdur.

İndi də Şuşa şəhərinin adı barədə fikrimizi bildirək. Şuşa bölgəsində "Şuşa" xoronimi ilə eyni köklü iki toponim də

var: Şüşükənd və Şüşülü oykonimləri. Bundan başqa Cənubi Azərbaycanda "Şuş" toponimi, Tver vilayətində (RF) Şuşanay, Omsk vilayətində Şuşi (Şuşinskoe) adları vardır.

M.Adıgözəl bəyde Şuşa adı yoxdur. O, "Qala" sözünü işlədir. O, yazır ki, 1762-ci ildən bu şəhərə Qala deyilmişdir. Belə çıxır ki, "Qala" həm "Şuşa", həm də "Pənahabad" adını sıxışdırmışdır.

Mirzə Çamal Cavanşir Qarabağı yazır ki, Şuşanın yeri Şuşa kəndlilərinin otlaq yeri olmuşdur ("Qarabağnamələr" səh.116). Amma bir sual bizi düşündürür. Niyə şəhərin adı Pənahabad, Qala şəkilində qalmayıb, Şuşa adını qəbul edib?

1795-ci ildə Qacarın İbrahim xana yazdığı məktubunda da "Şişə" sözünün olduğu məlumdur. Amma buradan aydın deyil ki, Şah Pənahabadın Şişə adından xəbərdardır.

Ə.B.Cavanşirdə ("Qarabağnamələr", səh. 165) də Şişə adı ilə rastlaşırıq. Q.B.Zakirdə də Şişə adı işlənmişdir.

Xalq etnologiyasında "Şuşa"-nın şüşəyə işıq düşməsindən törədiyi söylənir.

M. Kalankaytıklunun "Alban tarixində" şoş//şuşul//şuşa adı çəkilir.

II əsrdə yaşamış Tatsid Albaniyada türkdilli dondarların yayılması haqqında məlumat verir. O, göstərir ki, dondarların mərkəzi "Şoşu" adlanırdı. Latın dilində "ş" səsi olmadığı üçün o, məntəqəni "sosu" kimi qeydə almışdır.

1727-ci ilin sənədlərində Şuşu kəndi Ağcabədi ərazisində qeydə alınmışdır. Ola bilər ki, Şuşa Ağcabədi Şuşasının yaylaq yeri imiş. Bir Şoşu da Qubadlı bölgəsindəki Dondarlı kəndində imiş.

Erməni dilçiləri Şuşanı da erməni sözü kimi izah etməklə məşğuldurlar. Ancaq adın yayılma arealı, onun ermənilərdən çox-çox uzaqda türklərin yaşadığı ərazidə olması bu milətçiləri mat qoyur.

Şuşa// Şoşul// Şuşu altay qəbiləsinə daxil olan şoşul// sosu tayfa adından formalaşmış etnonimdir və mənası "su" ilə bağlı olub "nəm", "həyüş yer" deməkdir. Bəlkə də, bu suya inamın nəticəsində qəbul edilmiş tayfa adıdır.

Şuşa bölgəsinin Malibəyli toponimi də etnonimdir, yəni, tayfa adıdır. Qırğızstanda "Ağmolu" yaşayış məntəqəsi var. Ruminyada Karabalı// Qaramalı yer adı var və onlar xristianlaşsalar da, kilsədən çıxandan sonra onun həyatında türk dilində dua oxuyub: "Tanrı, Tanrı, Amin" deyirlər.

Aşağı və Yuxarı Quşçular kənd adları da etnonimdir ki, bu haqda etnologiyada kifayət qədər məlumat vardır.

Xəlifəli// Xəlfəli toponiminin etnonim olması haqqında M.Baharlı (Vəliyev) belə məlumat verir: "Kürdəy tayfasından bir neçə qol ayrılmışdır. Həmin qolların əsasları Xəlifəli, Uduqlu, Muradlı, Hərkər və Millidir Kürdəy tayfasının özü isə Şahsevən tayfasındadır". "Xəlifəli" etnotoponiminin mənasını Xəlifəsi olan, xəlifə qulluğunda duran şəkildə izah etmək olar.

Dağlıq Qarabağın ən qədim dövründən bu günümüzdə gəlib çatmış "Qarqar" toponimindən danışmaq olmaz. Qarabağda "Qarqar" adının ermənilər tərəfindən təhrif olunmuş variantı hesab edilən "Hırhır// Qırqır" kənd adı da vardır. Maraqlıdır ki, Qırğızstanda Ağmalı və Qarqarlı qonşudur. Qarabağda isə Malibəyli, Qaybalı, Saybalı və Qarqar qonşudur. Qarqar düzü və Qarqar vilayəti də tarixən olmuşdur.

Dionis Periset (II əsr) qeyd edir ki, Emod dağlarından Qanq sularına qədər qarqarlar yaşamışlar. V.V.Bartold İli çayı vadisində "Qarqar çayı", Semireçiyədə "Qarqar" toponimi (Orta Asiya) və Tyan-Şanda "Qarqaz" toponimi olmasından danışır. XVI əsrdə qarqarlar Qazaxıstanda Qaraqışlaq adlı ərazidə yaşamışlar. Şuşa bölgəsində də ermənilərin "Kirovski" adlandırdıqları Qaraqışlaq kəndi var. Bu siyahını iki-

qat artırmaq olar. Qarqarı "karkar" adlandırıb "daş" demək olduğunu sübut etmək istəyən M.Barxudaryan, Q.Kapantsyan və A.Ş.Mnatsakyanın davamçılarının öz xələflərinin səhvlərindən istifadə etməmələri üçün bu da bəs edər.

"Qarqar" – qırqər sözündəndir və bu da onqonu qırğı olan ərlər– adamlar deməkdir.

Qarqar çayının sol sahilində yerləşən "Kərkicahan" adı da iki tayfa kərki// qırğı və çalğan tayfalarının adının birləşməsindən əmələ gəlmişdir.

Şuşa bölgəsində represiyaya uğrayaraq Qaraqışlağın "Kirovski", Sağsağanın "Hisoqovski" adına çevrilməsi ilə nəticələnmiş toponimlərimiz də vardır.

Vətən torpağını xilas edənə qədər adlarımızı da qorumalıyıq.

## SON SÖZ ƏVƏZİ

**ZAHİD ABBASOV,**

*Şuşa rayon Mədəniyyət Şöbəsinin müdiri*

Çox hörmətli Mədəniyyət Naziri Polad Bülbüloğlu.

Əziz Şuşalılar, hörmətli qonaqlar!

İcazə verin bütün Şuşalılar adından belə bir elmi-praktik konfransı ərəsəyə götürənlərin hamısına, xüsusilə də Mədəniyyət Nazirinin müavini, bizim sevimli akademikimiz Yusif Məmmədəliyev ocağının övladı Sevda xanım Məmmədəliyevaya dərin təşəkkür və minnətdarlığımı bildirim.

Bildiyimiz kimi 8 may 1992-ci il tarixdə Azərbaycanımızın dilbər guşələrindən biri olan, qədim mədəniyyət mərkəzimiz, Zaqafqaziyanın kiçik konservatoriyası adlanan Şuşa şəhəri erməni vəhşiliyinin işğalına məruz qalmışdır və bu şəhər bu gün də işğal altındadır.

Mədəniyyət Nazirliyinin və şəxsən nazir Polad Bülbüloğlunun təşəbbüsü ilə Şuşanın anım günündə "Şuşa Azərbaycanın mədəniyyət və tarix incisidir" mövzusunda belə bir elmi konfrans keçirilir.

Hamımızın yadındadırsa, əvvəllər hər ilin may ayında yenə də məhz hörmətli nazirimiz cənab Polad Bülbüloğlunun təşəbbüsü ilə Beynəlxalq "Xaribülül" musiqi festivalı keçirilərdi və həmin festival Şuşadan-Cıdır düzündən start götürürdü. Şuşa şəhərinin işğaldan sonra Xaribülül festivalı birdəfəlik qapandı. Şuşa erməni işğalçılarından azad edil-

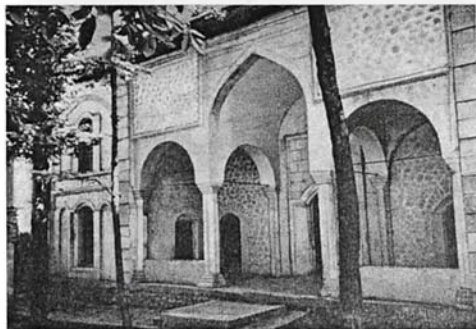


məyincə bu festival keçirilməyəcək. İndi mən deyərdim ki, bu elmi konfrans həmin festivalı əvəz edən bir anım günüdür.

Biz bu gün həm Şuşanı, həm də Şuşadan çıxan böyük mədəniyyət xadimlərini, dahi bəstəkar Üzeyir Hacıbəyovun, Bülbülün, Niyazinin, Fikrət Əmirovun, Süleyman Ələsgərovun, Rəşid Behbudovun, Xan Şuşiniskinin, Seyid Şuşiniskinin, Cabbar Qaryağdıoğlunun və yüzlərlə digər mədəniyyət və incəsənət xadimlərinin narahat ruhunu, mən belə hesab edirəm ki, həm də yad edirik.

Alimlərimiz, elm xadimlərimiz Şuşanın tarixi keçmişinə, mədəniyyətinə, incəsənətinə, arxitektura və memarlığına dair gözəl məruzələr etdilər. Mən onların hamısına göstərdikləri qayğı və diqqətə görə bütün şuşalıları adından dərin minnətdarlığımı və təşəkkürümü bildirirəm. Arzu edirəm ki, növbəti belə tədbirləri doğma Şuşamızda keçirək.

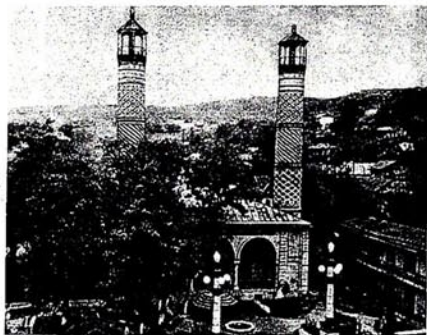
Qayğı və diqqətinizə görə hamınıza təşəkkür edirəm.



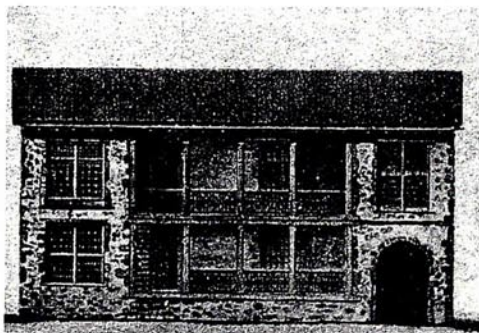
*Aşağı Gövhər Ağa məscidi. Şimal Fasadı*



*Aşağı Gövhər Ağa məscidi. Həyət*



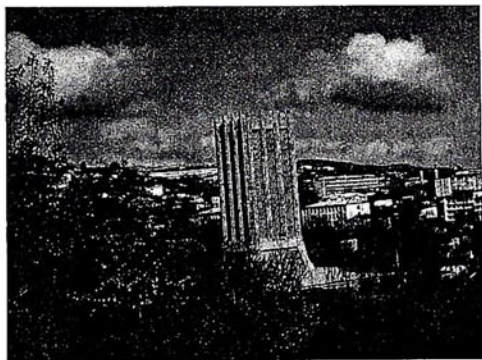
*Yuxarı Gövhər Ağa məscidi. Memar K.C.Qarabağlı  
(1883-1884)*



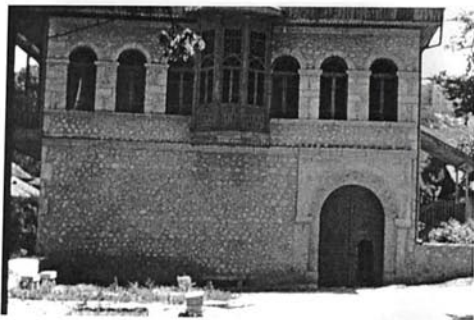
*Yaşayış evi, (Füzuli küçəsi, 18), XIX əsr*



*Hacı Yusifli  
məhəlləsi  
meydanından  
fragment.  
E.Avalovun  
çəkdiyi rəsm*



*Molla Pənah Vaqifin məvzoleyi.  
Memarlar: Ə.Salamzadə və E.Kanuka*



*Mehmandarovların yaşayış evi, XIX əsr*



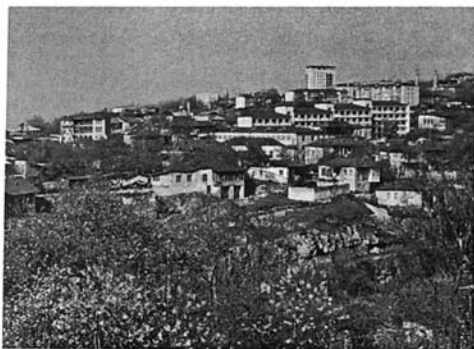
*Bülbülün Şuşadakı ev muzeyi*



*Zəngin yaşayış evinin interyeri, XIX əsr  
(V.Vereşşaqinin çəkdiyi rəsm)*



*Məşədi İbişin evi*



*Şuşa şəhərinin aşağı hissəsinin görünüşü*



*Xan qızı bulağı, XIX əsr*

## MÜNDƏRİCAT

Polad Bülbüloğlu	
Giriş sözü .....	3
Nizami Bəhmənov	
Qarabağ torpağına erməni iddiasını biz özümüz gündəmdən çıxarmalıyıq .....	8
Vasif Adıgözəlov	
Şuşasız Azərbaycan, Azərbaycansız Şuşa ola bilməz .....	12
Rəhim Hüseynov	
Qarabağ və elm .....	16
Yunis Hüseynov	
Şuşa Qarabağ xanlığının paytaxtıdır .....	20
Qurban Bayramov	
Qarabağ ədəbi mühiti və onun Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında rolu .....	30
Çingiz Əlioğlu	
Qarabağa həsr olunmuş kitablarımızı geniş yaymalıyıq .....	39
Rəsul İsmayılov	
XX əsrdə Şuşa şəhərinin musiqi mədəniyyəti .....	44
Bərsail Məhişoğlu	
Şuşa bölgəsinin toponimləri .....	52
Zahid Abbasov	
Son söz əvəzi .....	61

Çapa imzalanmışdır: 13.04.2004  
Kağız formatı 60x84 1/16. Ofset çap üsulu.  
Tirajı 300. Sifariş 15.

Kitab «Nağıl Evi» şirkətinin mətbəəsində çap olunmuşdur.  
Ünvan: Bakı şəhəri, 28 May 78/5  
Tel: 98-56-38

MSB-229501